

О.В. ЗАБОЛОТНИЙ
В.В. ЗАБОЛОТНИЙ

УКРАЇНСЬКА МОВА

9
клас

*Підручник
для 9-го класу
загальноосвітніх
навчальних
закладів*

*Рекомендовано Міністерством освіти
і науки України*

Київ
«Генеза»
2009

ББК 81.2УКР-922
З-12

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ МОН України № 56 від 2.02.2009 р.)

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Незалежні експерти:

Білоусенко П.І., доктор філологічних наук, професор кафедри української мови Запорізького національного університету;
Биби́к С.П., кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник Інституту української мови НАН України;
Варзацька Л.О., кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник лабораторії навчання української мови Інституту педагогіки АПН України;
Середа Л.В., методист методичного кабінету при управлінні освіти Херсонської міської ради, учитель-методист, відмінник освіти України;
Габора́к В.І., учитель-методист НВК «Школа-ліцей № 23 Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника», заслужений учитель України;
Серих С.А., учитель Розкішлянської середньої загальноосвітньої школи Лутугинського району Луганської області.

Відповідальні за підготовку підручника до видання:

Тарані́к-Ткачу́к К.В., головний спеціаліст МОН України;
Шинкару́к Н.І., завідувач сектору Інституту інноваційних технологій і змісту освіти.

У художньому оформленні підручника використано репродукції картин:
с. 23. *М. Приймаченко*. Буслики; с. 43. *М. Приймаченко*. Куріпочки
пляшуть і хліб пашуть; с. 65. *М. Приймаченко*. Буслики прилетіли;
с. 117. *М. Приймаченко*. Весілля; с. 143. *М. Приймаченко*. Жар-птиця
у квітах; с. 155. *М. Приймаченко*. Сороки-білобоки

Умовні позначення:

	теоретичні відомості з мови;		завдання конкурсного характеру;
	завдання підвищеної складності;		завдання для роботи зі словником;
	завдання з розвитку зв'язного мовлення;		завдання з елементами дослідження;
	підмет;		пауза;
	присудок;		підвищення голосу;
	означення;		зниження голосу;
	додаток;		логічно наголошене слово;
	обставина;		головна частина складнопідрядного речення, частина складносурядного чи безсполучникового речення;
			підрядна частина складнопідрядного речення.

Заболотний, О.В.

З-12 Українська мова: підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. / О.В. Заболотний, В.В. Заболотний. – К.: Генеза, 2009. – 240 с.
ISBN 978-966-504-907-4

ББК 81.2УКР-922

ISBN 978-966-504-907-4

© Заболотний О.В., Заболотний В.В., 2008
© Видавництво «Генеза», оригінал-макет, 2009

Шановні дев'ятикласники!

Раді зустрітися з вами на сторінках цього підручника і запросити продовжити мандрівку одним з найбільших розділів мовознавства – «СИНТАКСИСОМ». Минулого навчального року ви ознайомилися зі словосполученням, простим реченням і членами речення, а тепер дізнаєтеся багато нового про синтаксичні одиниці «вищого рівня», зокрема пряму й непряму мову, складне речення, складне синтаксичне ціле. До речі, якщо ви розпочинатимете опрацювання кожного параграфа зі вступного завдання дослідницького характеру, то зможете не тільки отримувати знання в готовому вигляді, а й відкривати їх для себе самостійно, що набагато цікавіше.

Теоретичний матеріал у параграфах поділено на частини із зазначенням ключових понять, а деякі відомості оформлено у вигляді таблиць і схем, що полегшуватиме сприйняття, опрацювання та запам'ятовування інформації. Положення, у яких найчастіше припускаються помилок, виділені в блок «Зверніть увагу!». Наприкінці кожного розділу виокремлено уроки узагальнення вивченого, де вміщено завдання для самоперевірки і самооцінки, спрямовані на підготовку до тематичної атестації.

Сподіваємося, що вам сподобаються вправи з позначками «Попрацюйте в парах», «Два – чотири – всі разом», «Мозковий штурм», «Мікрофон». Їх виконують колективно і за окремими правилами, ознайомитися з якими можна в додатках наприкінці підручника. Також на вас чекають пізнавальні рубрики «З глибин мовознавства», «Культура мовлення», «Для вас, допитливі». У вільний час пропонуємо скористатися рубрикою «Моя сторінка», де є багато пізнавальної інформації про мову. Під час вивчення об'ємних тем ви зможете взяти участь у виконанні групових проєктів, які допоможуть як поглибити ваші знання з мови, так і розвинути творчі здібності.

Надійними помічниками на шляху здобуття знань стануть запропоновані в підручнику словнички, скорочені відповіді до вправ, поради щодо виконання певних видів завдань. Радимо також, щоб у вас під рукою завжди були різні словники: тлумачний, орфографічний, словник синонімів тощо.

ВИВЧАЙМО українську мову, ЛЮБІМО її, ПЛЕКАЙМО! Нехай ЄДНАС вона нас у рідній державі й у всьому світі!

Бажаємо успіхів!

Вступ

Розвиток української мови

*В океані рідного народу
Відкривай духовні острови.*

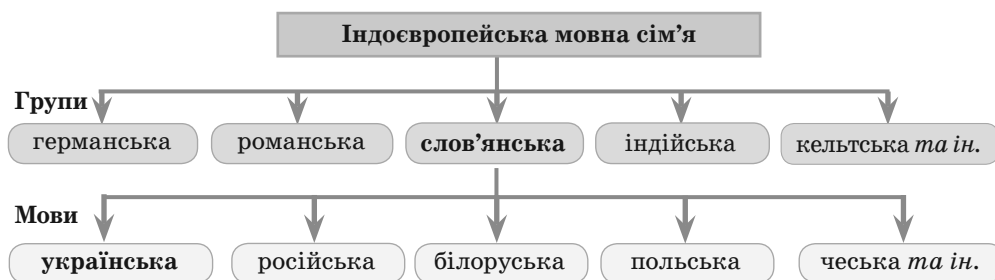
В. Симоненко

Мовні сім'ї та групи

Мова – це найбільше культурне надбання народу. Для кожної нації рідна мова завжди найкрасивіша, наймилішувачніша і неповторна. Проте жодна з них не існує окремо, ізольовано, а лише у зв'язку з іншими мовами, яких на Землі налічують до 5 тисяч. Серед них є як суттєво відмінні, так і неймовірно схожі між собою мови.

Споріднені мови світу об'єднуються в так звані **мовні сім'ї**, серед яких виділяють індоєвропейську, угро-фінську, китайсько-тибетську, тюркську, монгольську та інші. У кожній сім'ї, залежно від спільних для певних мов рис, виокремлюються менші об'єднання – **мовні групи**. Наприклад, в індоєвропейській мовній сім'ї є група германських мов, до якої входять англійська, німецька, шведська та інші мови.

Українська мова належить до слов'янської групи індоєвропейської мовної сім'ї.

Індоєвропейська прамова

Усі мови, що входять до індоєвропейської сім'ї, мають певні властивості й ознаки, які свідчать про спільність їхнього походження, тобто про єдине джерело їхнього виникнення і розвитку – єдину мову. Цю спільну мову умовно називають **індоєвропейською прамовою** і вважають, що вона існувала на території сучасної Європи приблизно 5–6 тисяч років тому. З часом у цій спільній для багатьох народів мові почали формуватися особливі, відмінні один від одного діалекти, які пізніше дали початок окремим мовам.

Так у III тис. до н.е. з індоєвропейської прамови виокремилася **праслов'янська мова**.

Плакат Андрія
Бабака (14 років)

Мова кожного народу – явище давнє, її коріння сягає у доісторичні часи. Вона є найгеніальнішим наслідком матеріальної і духовної діяльності багатьох поколінь, а кожне створене слово – це символ сформованої ідеї. У великому творчому процесі народжується мова людини, а з нею і найміцніше природне єднання – суспільство, народ. Нації без мов не існують, як не існують мови без націй.

Національна мова – це духовний здобуток певного народу, але водночас і надбання культури всього людства (Г. Нудьга).

Праслов'янська мова

Праслов'янська мова – це мова-предок усіх сучасних слов'янських мов, яка проіснувала майже 2 тисячі років – з III тис. до н.е. до VI ст. н.е. Цю мову легко розуміли всі племена, що заселяли територію од Вісли й Одри до Дону й Волги, від Карпат до Балтики. Однак, як стверджує мовознавець **Іван Огієнко**, «вже від самого початку праслов'янська мова не була зовсім однакова, бо весь народ жив окремими родами, які пізніше почали гуртуватися в окремі більші племена, і тому праслов'янська мова почала ділитися на окремі говірки».

Українська мова стала прямою спадкоємницею мов тих слов'янських племен, що населяли територію сучасної України, – полян, сіверян, древлян, тиверців, уличів та ін.

Протоукраїнська мова

Формування окремих мов на основі праслов'янської відбулося в VI–IX ст. У цей час і склалися основні риси української мови, які свідчать про її самобутність і відмінність від усіх інших слов'янських мов. Сукупність цих рис умовно називають **протоукраїнською мовою**.

Звичайно, мова, якою спілкувалися наші предки, не могла бути точно такою, як нині, але саме її фонетичні, лексичні й граматичні риси поступово визначили напрямок розвитку сучасної української мови.

Так, ще з давньослов'янських часів виокремлювалися такі *ознаки сучасної української мови*: специфічний звук [u], ненаголошені [e]–[u], закінчення -у в родовому відмінку (*гомону*), закінчення -ові, -еві в давальному відмінку (*батькові*), кличний відмінок (*земле*), закінчення -мо в дієсловах (*питаємо*), лексичний склад (*гай, глечик, яр, криниця, жито, зоря* та ін.).

Плакат Аліни Самарської
(13 років)

Уперше слова української мови (*страва, мед, кава*) були зафіксовані ще в V ст. до н.е. візантійським мандрівником та істориком Пріском Панійським. У X ст. невідомий український майстер на руків'ї меча вибив прості слова: «Коваль Людота».

А в стародавніх літописах є численні українські вкраплення: *криниця, рілля, глек, кожух, яруга, година, теля, господар* та багато інших.

Старо-
українська
мова

Українська мова є однією зі старописемних мов індоєвропейської родини. У ранній період своєї історії вона продовжувала розвивати традиції літературної мови Київської Русі, збагачуючись народнорозмовними елементами. Внаслідок цього утворилася **староукраїнська книжна мова**. Вона вживалася в ділових документах, нею писали наукові праці. Рівнобіжно розвивалася жива мова українського народу. Її вплив на літературну був величезний, він відчутний і в літописах, і у «Слові про похід Ігорів». Окрім того, елементи живої мови українського народу використовували у своїй літературній творчості І. Вишенський, Г. Сковорода та інші письменники, готуючи таким чином підґрунтя для виникнення нової літературної мови на народній основі.

Нова
українська
мова

Нова українська літературна мова увібрала в себе писемні традиції староукраїнської книжної мови, скарби усної народної творчості, розмаїття живого мовлення. Її зачинателем є **Іван Котляревський** – автор поеми «Енеїда» (1798 р.). Саме в цьому творі славетного полтавця вперше народну розмовну мову було піднесено до статусу літературної. Основоположником сучасної української літературної мови є **Тарас Шевченко**, який у своїх творах розкрив красу і силу українського слова, відшліфував його лексичні, орфоепічні й граматичні норми, збагатив виражальними засобами.

Періоди розвитку української мови

Право на
існування

Українська мова формувалася в умовах численних заборон з боку влади на право українців користуватися нею:

навчатися, друкувати книжки, відправляти службу в церкві, ставити вистави тощо. У цісарській Австро-Угорщині, а особливо в Московській імперії, наша мова змушена була боротися за повноцінне існування.

Труднощі, які пододала українська мова

- 1709 р. – указ російського царя Петра I про заборону книгодрукування українською мовою.
- 1763 р. – указ Катерини II про заборону викладання українською мовою в Києво-Могилянській академії.
- 1769 р. – розпорядження Синоду російської церкви про вилучення українських букварів з навчальних закладів та заборону Києво-Печерській лаврі друкувати букварі українською мовою.
- 1817 р. – розпорядження польського сейму про викладання в школах Західної України виключно польською мовою.
- 1862 р. – закриття недільних шкіл.
- 1863 р. – циркуляр царського міністра Валуєва про заборону друкування українською мовою шкільних і релігійних видань.
- 1876 р. – Олександр II у м. Емсі підписав указ про заборону ввезення українських книжок з-за кордону.
- 1884 р. – заборона українських театральних вистав.
- 1888 р. – Олександр III заборонив українську мову в офіційних установах.
- 1914 р. – указ Миколи II про скасування української преси.

У 1917–1920 рр. в Україні здійснювалося чимало заходів, спрямованих на розвиток української мови. Вона ставала не тільки мовою художньої літератури й публіцистики, а й освіти, науки, політики, офіційно-ділового спілкування. Проте в роки сталінських репресій і подальші десятиріччя наша мова знову зазнала утисків. Багато українських шкіл було переведено на навчання російською мовою.

Після здобуття Україною незалежності українська мова стала державною, цей статус закріплений за нею статтею 10 Конституції України. Це означає, що наша мова дістала нові стимули й широкі можливості для свого повноцінного розвитку.

Я радий, що в тобі луна
Франків вогонь і дух Тарасів,
Що мужність чисту, як весна,
Знайшла ти в Лесиній окрасі...
Що від Довженка твій порив,
А від Сосюри мрійність юна;
Що розум Рильського бринить
В тобі, немов мотив світання;
Що до прийдешніх ти століть
Несеш всі наші поривання.

(П. Мах. «Мова моя!»)

Плакат Ганни Стецюк
(14 років)

Історія нашого народу й нашої мови надзвичайно багата і давня, справді гідна великої нації. **Тож вивчаймо українську мову, шануймо її, пишаймося нею!**

ДЛЯ ВАС, ДОПИТЛИВІ

Якщо ви хочете більше дізнатися про розвиток української мови, зверніться до праці відомого мовознавця **Івана Огієнка «Історія української літературної мови»**. Автор в історичному розрізі показує шлях, яким пройшла українська мова, доки набула сучасної форми. На основі глибоко аргументованих наукових досліджень він стверджує її окремішність, самобутність. У мережі Інтернет цю працю, а також дослідження з історії мови інших учених можна знайти на сайті www.litopys.org.ua.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Доведіть на конкретних прикладах, що між історією мови та історією народу – носія мови існує органічний зв'язок.
2. До якої мовної сім'ї та групи належить українська мова?
3. Чим підтверджується давність української мови?
4. Як сформувалася праслов'янська мова?
5. Розкажіть, як постала українська мова з праслов'янської.
6. Як розвивалася українська мова від часів Київської Русі до XVIII ст.?
7. Розкажіть про розвиток нової української мови.
8. Що ви можете сказати про сучасний стан української мови в нашій державі? Яким ви бачите майбутнє української мови?
9. Поясніть, як ви розумієте слова поетеси Ліни Костенко: «Лиш народи, явлені у Слові, достойно можуть жити на землі».
10. Підготуйте невеликий усний виступ на тему «Спішу у храм святого Слова».

Уявіть, що вас запросили взяти участь у міжнародному молодіжному форумі «Історія мови – історія народу».

Проект

Об'єднайтеся в групи (по 3–7 учнів) і виконайте один із запропонованих нижче проектів, за допомогою якого можна було б донести до міжнародної спільноти інформацію про розвиток української мови в цілому чи в окремі періоди історії народу. Підготуйтеся до захисту свого проекту перед однокласниками.

Види проектів: 1) усний виступ, у якому беруть участь кілька осіб; 2) теле- чи радіопередача; 3) інсценізація; 4) наочність (альбом, буклет, плакат, карта-схема тощо); 5) прес-конференція.

Пам'ятайте, що ваш проект буде більш успішним, якщо під час роботи над ним ви скористаєтеся додатковими джерелами інформації (посібниками, енциклопедіями, журналами, Інтернетом).

МОЯ сторінка

ЦІКАВО ЗНАТИ!

ІНДОЄВРОПЕЙСЬКІ РОДИЧІ

Слово «язык» прийшло до нас із праслов'янської мови. У свою чергу, на думку вчених, праслов'янське *językъ походить від індоєвропейського кореня *eng, що мав значення «вузький». Очевидно, цим словом позначали спершу вузьку смужечку шкіри чи тканини, а пізніше – орган у порожнині рота. З індоєвропейського кореня походить і слово «вухо». У наших предків воно означало «слухання», «сприйняття». Цікава історія слова «мак». Так, праслов'янське *makъ походить від індоєвропейського кореня *māk – «шкіра», «плівка», «шкіряний гаманець». Тут немає нічого дивного, адже маківка цієї рослини нагадує шкіряний гаманець, у якому іноді налічується більш як тридцять тисяч насінин (*Із посібника*).

ЯК ЦЕ БУЛО

УСЕ СВОЄ НОШУ З СОБОЮ

Автором цього вислову є мудрець Давньої Греції на ім'я Біант.

Коли перси захопили багато грецьких міст на узбережжі Малої Азії, разом з іншими греками Біант залишав рідне місто. Його запитали, чому він іде звідти, нічого не захопивши із собою з речей. На це Біант саме так і відповів: «Усе своє ношу з собою», – маючи на увазі, що духовні цінності завжди важливіші за матеріальні. З того часу й живе ця фраза (*Із посібника*).

І ТАКЕ БУВАЄ!

ХТО ЯК КАЖЕ

- Українці кажуть: «Ловити ґав (ворон)», а французи – «Ловити ластівок».
- Українці «купають kota в мішку», а чехи – «зайця». А от поляки кажуть: «Хто лиса в мішку купує, знаходить пса або kota».
- Коли йде злива, ми кажемо: «Дощ ллє як із відра (як із ринви)». Американці: «Дощ іде вилами». Англійці: «Дощ падає котами й собаками».
- В українців – «бісики пускати», а в росіян – «строить глазки».

УКРАЇНСЬКИЙ ЗВУК [Г]

Що за гвалт зчинився
на подвір'ї зранку?
Загубила ґудзик
ґава біля ґанку.
З дерева за нею
ґедзь спостерігав
І порадив ґаві
Не ловити ґав.

(І. Січовик)

НАЙКРАЩА МОВА

Йде синок до школи вперше.
Пита батька мати:
– Якій мові ми синочка
Будемо навчати –
Українській чи російській?
Обидві ж хороші.
– Хай вивчає ту, якою
Печатають гроші.

(П. Глазовий)

Повторення вивченого у 8 класі

§ 1. ПРОСТЕ НЕУСКЛАДНЕНЕ РЕЧЕННЯ

1 I. Прочитайте виразно вірш. Поясніть його основну думку. Укладіть словничок слів-асоціацій (8–10 слів) на тему «Україна».

Нас розкидає життя по всьому світу,
Але всі ми – України **рідні** діти.
І коли вже ностальгія душу крає,
Мені пам'ять Україну повертає.

Україно, прихилюся я до тебе,
Помолюся за твоє безкрайне небо.
Твоя мова калинова, солов'їна,
Зіграє моє серце **Україна**.

Ти моя Україна, і до тебе я лину,
Бо моє тут **коріння**, бо моє тут ім'я.
Ти моя Україна, я для тебе дитина,
Я для тебе дитина, я частинка твоя.

Ти мене поклич – і я тебе почую,
Твої болі, твої **радощі** відчую.
Повертатися до тебе буду знову,
Бо в житті моєму ти не випадкова –
Україна.

(О. Ткач)

Малюнок *Марини Гребцевої*
(13 років)

II. Випишіть з кожного речення по одному словосполученню (на вибір). Біля словосполучень зазначте їхній вид за способом вираження головного слова (іменне, прислівникове, дієслівне), накресліть схеми.

III. З виділеними словами складіть словосполучення, одне словосполучення введіть у речення.

ПРИГАДАЙТЕ! 1. Що спільного й відмінного між словосполученням і реченням? 2. Як пов'язуються слова в словосполученні?

2 I. Доберіть словосполучення, які б означали: а) дію і предмет, на який ця дія поширена; б) дію і місце, де ця дія відбувається; в) предмет і його ознаку за призначенням; г) предмет і його ознаку за місцем.

II. З одним з дібраних словосполучень (на вибір) складіть речення.

3 Відредагуйте і запишіть словосполучення. За потреби скористайтесь інформацією на сторінці «Культура мовлення» (с. 22).

Прийняти міри, притормозити на зупинці, пробачте мене, згідно повідомлення, хворий грипом, помилитися по неувважності, заступник декана по науковій роботі, знущатися над твариною, вести переписку, на протязі дня, слідуюча сторінка, халатне ставлення, в будь-якому випадку.

ПРИГАДАЙТЕ! 1. Які основні ознаки речення? 2. На які види поділяються речення?

4 I. Прочитайте, доведіть, що це текст. Визначте його тему та основну думку. Чи згодні ви з твердженням, висловленим в останньому реченні?

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

За що відповідає людина? Може, за все, що відбувається **на Землі**? Чи за щось дуже невеличке?

У гарній книжці Жозефа Роні «Боротьба за вогонь» є така розповідь про доісторичних людей. Якось в одній родині малому хлопчикові доручили **охороняти** вогонь. Річ у тім, що тоді люди не вміли видобувати вогонь самостійно, вони лише підтримували його, не даючи згаснути. Однак хлопчик не надав дорученню особливої уваги й заснув, а вогонь, звісно, згас. **Це означало**, що все плем'я стало приречене на холод, голод і, можливо, навіть на загибель! Отже, довіривши хлопчикові охороняти вогонь, плем'я довірило йому себе, своє життя. А він прирік усіх на смерть.

Б. Костяников. Лоно землі

Відповідати за інших – це означає відповідати за самого себе!

Земля наша – це великий космічний корабель. Разом усі ми – його команда. Цілком зрозуміло, як багато залежить від злагодженої роботи команди корабля.

Сьогодні людина, тільки людина відповідає за все на Землі!

Тепер людство не бореться з природою, **як з ворогом**, а відповідає за неї, за повітря, за океани, за ліси й ріки. Цю відповідальність людина не може передати нікому, бо лише вона має **найвищу** силу – силу розуму.

Хто ж ця людина? Це всі ми разом і кожен з нас.

Майбутні державні діячі, великі вчені, письменники, філософи – усі вони сьогодні сидять ще за шкільними партами. Не думайте, що відповідальність прийде до них пізніше, разом з дорученою справою. Хто не виховав у собі почуття **відповідальності** в юності, той не навчиться цього і в зрілі роки (За Г. Баклановим).

II. Виконайте подані завдання до тексту.

1. Наведіть з тексту приклади речень, різних за метою висловлювання та емоційним забарвленням. Поясніть їхню роль у тексті.

2. Наведіть з тексту приклади речень з непрямым порядком слів. З якою метою автор використовує цей засіб?

3. Укажіть речення з тире між підметом і присудком, визначте в них логічно наголошені слова, поясніть інтонацію.

4. Наведіть приклади простих і складних речень, які вжито в тексті. Визначте в них граматичні основи.

5. Визначте частини мови і синтаксичну роль виділених слів.

III. Усно стисло перекажіть прочитане.

5 **МІКРОФОН.** Що таке відповідальність? Що значить відповідати за інших?

6 Підготуйте усний виступ на одну з поданих мовознавчих тем, користуючись відповідними опорними схемами, уміщеними на форзацах підручника. Розповідь ілюструйте власними прикладами.

Теми виступів: «Речення та його види», «Головні та другорядні члени речення».

7 I. Прочитайте речення. Схарактеризуйте їх, користуючись схемою «Види речень» на форзаці підручника.

1. Лиш храм збудуй, а люди в нього прийдуть. 2. Немає часу на поразку. 3. Шляхи прощальні – перша скрипка печалі. 4. Чужі приходять в час твоїх щедрот, а я прийшла у час твого смутку. 5. Світку мій білий, яке тут роздолля! 6. Смуток нащадків – як танець бджоли. 7. Хай буде все небачене побачено. 8. Ми вже як тіні на своїй землі (З тв. Л. Костенко).

II. Спишіть. Підкресліть й усно схарактеризуйте члени речення, користуючись схемою «Члени речення», уміщеною на форзаці підручника.

III. Виконайте письмово синтаксичний розбір двох простих речень (на вибір).

8 I. Прочитайте речення. Доведіть, що з них лише одне двоскладне, а решта – односкладні. Визначте види односкладних речень та форму вираження їхніх головних членів.

1. Спішу до вас на розмову, на розраду у час вечірній (В. Колодій). 2. Пустіть мене у молодість мою (В. Стус). 3. В обіймах вітру, в морі сонця і тепла, в саду любові я ромашкою цвіла (О. Довгон'ят). 4. Ненагріте залізо не зігнеш (Нар. творчість). 5. Не бий на сполох в невідлтий дзвін (Л. Костенко). 6. Для доброго бджоляра немає поганого року (Нар. творчість). 7. А над Дніпром уже помітно світало (О. Гончар).

II. Складіть і запишіть по одному односкладному реченню кожного виду.

9 **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Складіть кожен окремо мініатюру з 4–6 речень, три з яких – односкладні називні. Запропонуйте однокласнику (однокласниці) поширити в тексті називні речення за допомогою узгоджених і неузгоджених означень. Простежте, як змінився характер висловленого.

10 I. Прочитайте вірш. Поясніть, до роздумів над якими питаннями спонукає нас цей твір. Від чого застерігає поетеса?

ПРИТЧА ПРО РІКУ

Давно колись була ріка Діала.
 І цар персидський на імення Кір.
 І лотоси білили, мов піали.
 І берег грав вогнями, як факір.
 То царське військо йшло на переправу.
 Священний кінь з недогляду втонув.
 І Кір порушив проти неї справу.
 Судив ту річку. І таке утнув:
 Він присудив, щоб не було Діали.
 Він смертний вирок їй оголосив.
 Звелів прорити у пісках канали,
 Зрубав дерева й трави покосив.
 Одвів ті води у всі боки суші.
 Ріка умерла. Не було ріки.
 Пройшло по неї військо, як по суші.
 Пройшло те військо... І пройшли віки...
 Піски пустель засипали канали.
 Ріка в русло вернулася своє.
 Царя немає. Є ріка Діала.
 Немає Кіра. А Діала є.

(Л. Костенко)

II. Знайдіть у тексті односкладні, неповні та непоширені речення. Поясніть їхню роль.

III. Поясніть лексичне значення виділених слів. За потреби скористайтесь тлумачним словником.

ДЛЯ ВАС, ДОПИТЛИВІ

Якщо ви бажаєте досконало вивчити українську мову та без проблем поспілкуватися нею в повсякденному житті, частіше зазирайте до словників. У пригоді вам стануть тлумачний, орфографічний, фразеологічний словники, словник синонімів та ін. Якщо ж ви маєте доступ до мережі **Інтернет**, то можете скористатися віртуальним тлумачним словником (www.slovnyk.net), а на Українському лінгвістичному порталі (www.ulif.gov.ua) у розділі «Словники України» перевірити написання слів, дібрати до них потрібні синоніми чи фразеологізми.

11 МОЗКОВИЙ ШТУРМ. Як розділ «Синтаксис» пов'язаний з іншими розділами науки про мову, зокрема з «Лексикологією» та «Морфологією»?

12 Підготуйте усний виступ на одну з поданих тем на основі особистих вражень. Використайте в тексті речення, різні за метою висловлювання та емоційним забарвленням.

Теми виступів: «Традиції моєї родини», «Професія моїх батьків», «Відвідування пам'ятки історії та культури», «Чарівний дивосвіт мистецтва».

§ 2. ПРОСТЕ УСКЛАДНЕНЕ РЕЧЕННЯ

13 I. Прочитайте виразно речення вголос. Визначте, чим ускладнене кожне з них. Поясніть уживання розділових знаків та інтонацію. За потреби скористайтеся поданою нижче схемою.

1. Одягнений у хвою, шумить дрімучий темний бір (*Н. Забіла*). 2. Зійшла вода з Дніпрових берегів, збудивши в лозах челядь комарину (*М. Руденко*). 3. Зласкався, доле, над моїм народом, щоб він не дався знівечить себе! (*Л. Костенко*). 4. Моя земля була легка, як змах крила, коли по ній моя матуся з поля йшла (*Д. Павличко*). 5. Гуляють селом здичавілі вітри, зривають листки золотисті (*М. Боровко*). 6. Дві стіни були суспіль завішані образами, неначе іконостас (*І. Нечуй-Левицький*). 7. Тебе зустрінуть білі хати, річка замріяна і криниця прадідівська (*С. Музиченко*).

II. Виконайте письмовий синтаксичний розбір двох речень (на вибір).

Просте речення може бути ускладнене:

- однорідними членами речення;
- порівняльним зворотом;
- звертанням;
- вставним словом (словосполученням, реченням);
- відокремленим членом речення.

ПРИГАДАЙТЕ! Які члени речення називають однорідними? Як пов'язуються між собою однорідні члени речення?

14 I. Прослухайте текст з голосу вчителя чи однокласника. Визначте тип і стиль мовлення. Назвіть характерні стилістичні особливості.

Пам'ятник князю Володимирі на Володимирській гірці в м. Києві

КНЯЗЬ ВОЛОДИМИР

Великий князь Володимир, син Святослава, був видатним державним і політичним діячем. За його правління Русь досягла небувалого розквіту, утвердилася як могутня, високорозвинена держава. Запровадивши християнство, Володимир завершив об'єднання східнослов'янських земель у складі єдиної держави. Його ім'я стало символом мудрості, єдності, високих духовних устремлінь.

Якщо Святослав більше відзначився як військовий стратег, то Володимир, його син, пішов значно далі, залишивши в історії Русі глибокий слід, повернувши її розвиток у нове русло. Величезне значення мало прийняття християнства. Воно підняло роль київської влади, стало тією могутньою силою, яка зміц-

нила державу та національну єдність, а ім'я «великого» князя обезсмертило в легендах, переказах, літописах, билинах, героїчних піснях. Володимир, по суті, здійснив мрію, яку плекала мудра й далекоглядна княгиня Ольга.

Володимир з'явився в той трагічний час, коли молоду Русь на шматки розривали міжусобиці й чвари князів, різкі протиріччя між трудовим людом і власниками. Благодатні землі спустошували численні напади зовнішніх ворогів, залишаючи руйновища і пожарища. Святослав відкрив Русі очі, підняв її з колін, за Володимира вона гордо підвела голову, розправивши плечі.

Любов до Русі – головна рушійна сила енергії Володимира, джерело його доброчесності, мудрості, відвертості, гордості за те, що «я єсмь» (Л. Гуцало).

II. Укажіть однорідні члени речення, поясніть, як вони з'єднані, та обґрунтуйте вживання розділових знаків при них. Простежте, для переліку яких саме речей, рис, ознак, процесів тощо використано однорідні члени речення. Як речення з однорідними членами допомагають розкрити тему тексту?

III. Знайдіть у тексті фразеологізми, поясніть їхнє значення.

15 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть однорідні члени речення відповідно до їхньої синтаксичної ролі. Визначте, якою частиною мови вони виражені, а також вид зв'язку (сполучниковий, безсполучниковий, змішаний).

1. Праця садівника неспокійна але почесна і самою своєю суттю мирна (О. Гончар). 2. По пшеницях і по житях ходить вітер гонить золоті хвилі пестить ті жита й пшениці... (І. Багряний). 3. На заході втомлене червоне сонце ховається за море і цілує останнім поцілунком хвилі (Б. Грінченко). 4. Це річка в гості поспішає до нашого села і несе в подарунок свої жовті квіти та пишні голоси (Л. Вишневецький). 5. Збирають світлі золоті меди веселокриллі та прозорі бджоли (М. Рильський). 6. Вітер-пустун ніби бавиться з посивілими деревами налітає трепетно й поривно гойдає трусить осоки і від того на землю стелиться пухнаста заметіль (І. Цюпа). 7. Ні спека ні бурі ні морози ніщо не вб'є любов мою (В. Сосюра). 8. Андрій стояв ні живий ні мертвий (Ю. Збанацький).

II. Укажіть речення з кількома рядами однорідних членів, накресліть схеми групування однорідних членів речення.

16 I. Спишіть речення, добираючи найбільш відповідні сполучники з довідки. Підкресліть члени речення, які з'єднують ці сполучники. Схарактеризуйте сполучники за вживанням (одиничний, повторюваний, парний).

1. Працюй плечима, ... не очима (Нар. творчість). 2. Шалені мрії мої летять за обрій Землі ... будять в серці твоїм гарячі хвилі (С. Фоменко). 3. Моя рука ніколи і нікому ... кривди, ... біди не принесе! (Д. Павличко). 4. І соловейко на калині ... затихав, ... щебетав (Т. Шевченко). 5. Мужню силу ... похилить горе, ... не зломить, в підлість не поверне (І. Франко). 6. ... то садок видніє, ... город, ... поле? (Панас Мирний).

II. Укажіть речення, у яких однорідні члени виражені дієсловами доконаного виду.

ДОВІДКА: *то... то; ні... ні; чи... чи... чи; хоч... та; і; а.*

ПРИГАДАЙТЕ! 1. Чим поширені звертання відрізняються від непоширених?
2. На які групи поділяються вставні слова (словосполучення) за лексичним значенням?

17 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть звертання і вставні слова (словосполучення). Визначте групи вставних слів (словосполучень) за лексичним значенням. Чи є такі конструкції членами речення?

1. Ой Дніпре мій Дніпре широкий та дужий Багато ти батьку у море носив козацької крові... (*Т. Шевченко*). 2. Прощай мій зошите Спасибі тобі друже що ти думок моїх не відцуравсь (*В. Симоненко*). 3. Мій дикий коню норовистий коню! Все так би ти й їржав все так би ти й летів (*Л. Костенко*). 4. А може завтра ти пройдеш ось тут, де вітер пелюстки колише (*В. Івасюк*). 5. Мелодійний спів пташки був немов насичений світлом (*Є. Гуцало*). 6. Старенька груша дихає на пальці, їй певно сняться повні жмені груш (*Л. Костенко*).

II. Усно визначте частини мови в першому та другому реченнях.

18 Напишіть твір-мініатюру на тему «Життя таке коротке – поспішайте творити добро». Використайте в тексті вставні слова (словосполучення), звертання, речення з однорідними членами.

ПРИГАДАЙТЕ! Яка роль відокремлених членів речення в мовленні? За яких умов відокремлюються означення, прикладки, обставини, додатки?

19 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки і розкриваючи дужки. Підкресліть відокремлені члени речення відповідно до їхньої синтаксичної ролі. Поясніть умови відокремлення членів речення.

1. Забувши сміх і примовки і жарти ми слухали (з,с)хилившись на парти (*А. Малишко*). 2. Дивлячись на людей усміхався і мій батько в(е,и)ликий добрий чоловік (*О. Довженко*). 3. Пісня обірвалася а Іван підвівшись на лікті ще довго пр(е,и)слухається до її загасаючого відгомону (*П. Колесник*). 4. Звичайна хмара сіра і осіння пропише раптом барви золоті (*Л. Костенко*). 5. Щасливиця я маю трохи неба і дві сосни в туманному вікні (*Л. Костенко*). 6. Зрошувальний канал пр(е,и)несе степові життя але крім рослин чи несе він свіжість і душам людським? (*О. Гончар*). 7. Закоханий я зуп(е,и)нивсь посеред біло-рожево-блакитного дня (*М. Стельмах*). 8. Човна прибило до якогось (пів)острова порослого очеретом (*Г. Тютюнник*).

II. Накресліть інтонаційні схеми першого і четвертого речень.

20 Прочитайте речення вголос, правильно їх інтонуючи. Поясніть уживання тире.

1. Тонкі брови, русяві дрібні кучері, рум'яні губи – усе це дихало молодю парубочькою красою (*І. Нечуй-Левицький*). 2. Ми поверталися у літо – гаряче й чисте, як сльоза (*М. Овдієнко*). 3. Я тільки тепер побачив село – нужденну купку солом'яних стріх (*М. Коцюбинський*). 4. Тут серце твоє – по небо, а з неба ми будемо бачити поля, ліси, ріки й гори, до яких не

пішли (*Зоряна Лізавенко*). 5. Ми – сильні, допоки батьківську святиню бережем, міць українську, вольницю єдину (*Л. Ярмоленко*). 6. Верб – мов чорний покруч ікебани (*Л. Костенко*). 7. Пташка красна своїм пір'ям, а людина – ім'ям (*Нар. творчість*).

21 Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки та розкриваючи дужки. Підкресліть головні та другорядні члени речення, надпишіть над кожним словом, якою частиною мови воно є.

1. Захвилювалась вода мов жито від вітру покотилась валами до берега наблизилась і вдарила в пісок розбиваючись на тисячі білих крап(е,и)льок (*М. Коцюбинський*). 2. Сірий припорош(е,и)ний весняною пилюкою степ збігає на південь і стигне там голубим мар(е,и)вом; і стоять на ньому сторожові могили насипані може татарвою а може козацтвом (*Г. Тютюнник*). 3. Якась ніжна ніби дівоча краса була розлита в тих пишних та д(е,и)лікатних білих синіх і рожевих фарбах та сутінках неба (*І. Нечуй-Левицький*).

22 Перебудуйте речення так, щоб утворилися речення з відокремленими членами. Перебудовані речення запишіть, підкресліть у них відокремлені члени та граматичні основи.

1. За якусь хвилину всі розійшлися, і тільки сповнені радості очі прикипіли до вікна. 2. Нежарке весняне сонце вийшло з-за обрію. 3. Я виїхав на дорогу і побачив старі-престарі дуби. 4. Крислаті та огрядні липи стояли натомлено і важко. 5. Вітер змітав цілі кучугури снігу і підіймав їх догори. 6. Під пригородком тут невелика річка.

23 І. Спишіть текст, розставляючи пропущені розділові знаки та розкриваючи дужки. Обґрунтуйте написання.

ПТАШКА-КРАВЧИНЯ

Яких тільки **спеціалістів** (не)має серед пташок! Наприклад славка-кравчиня. Ця пташка живе у Вест-Індії і будує своє гніздо на дереві. Знайшовши підхожий листок кравчиня «пришиває» до нього старий листок підібраний на землі. Інколи вона з(')єднує два листк(а,и), що ростуть поруч. Виходить гніздо із виходом (з)верху яке вона викладає росли(н,нн)м пухом.

Ця пташка справжня **майстриня** своєї справи. **Спритно** орудуючи голкою(дзьобом) вона робить у листку отвір а потім протягує в нього нитку росли(н,нн)е волокно (*Із журналу*).

II. Доберіть синоніми до виділених слів. За потреби скористайтесь словником синонімів.

24 Відредагуйте речення, поясніть суть допущених помилок.

1. Вирушивши в похід, нам усміхалось сонце й повівало легеньким вітерцем. Лише пізно вночі, стомившихся, але щасливих, нас огорнув сон. 2. Я встав у половині восьмої години ранку. 3. При відсутності старости класу його заміщає хтось другий. 4. Так як оратор не додержувався регламенту, то голова зборів лишив його слова. 5. Питання йшло про нове будівництво школи на протязі року. 6. Відкривши очі, він побачив, що світло в

кімнаті вже виключено, а у відкрите вікно летіть яскраве сонячне проміння. 7. На протязі короткого часу новина обійшла все місто. 8. Ми зробимо свою справу при любых обставинах.

25 Розгляньте репродукцію картини «Березовий гай». Складіть твір-опис, намагаючись словесно змалювати пору року, зображену художником, убрання дерев, кольорову гаму, яка переважає на полотні. Використайте в тексті виражальні можливості речень з відокремленими членами.

А. Куїнджі. Березовий гай

26 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Спишіть слова, знімаючи ризик і вставляючи пропущені букви. Обміняйтеся зошитами і перевірте один в одного написання, користуючись словником.

Гол..андія, Аргент..на, аби/куди, казна/коли, ні/чого, ні/з/відки, по/де/куди, раз/по/раз, очі/в/очі, жовто/гарячий, сіро/буро/малиновий, не/сказан..і слова, не/сказан..а краса, по/де/куди, фізико/хімічний, оч..р..тяний, де/не/де, не/знищен..ий, не/подолан..ий, тр..вожний, с..ц..лійський, яскраво/червоний.

27 Складіть невеликий текст відповідно до запропонованої ситуації спілкування (на вибір), використавши виражальні можливості вивчених у 8-му класі синтаксичних конструкцій. Текст запишіть, підкресліть стилістично забарвлені слова.

1. До вашого класу прийшов новий учень, який проживав у іншій країні. Розкажіть йому стисло про Україну; висловіть своє зацікавлення особливостями країни, з якої він прибув.

2. Ви перебуваєте в кімнаті з товаришем. Він дивиться фільм по телевізору. На іншому каналі незабаром почнеться передача, яку ви бажаєте подивитися. Умовте свого приятеля надати вам можливість переглянути передачу:

повідомте, що ви бажаєте дивитися саме ту програму, та поясніть чому;

висловте незгоду щодо його бажання дивитися іншу передачу; запропонуйте прийнятне рішення, яке влаштує вас обох.

28 Виконайте тестові завдання. Зіставте свої відповіді з тими, що подані наприкінці підручника.

ТЕСТ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Антоніми вжито в прислів'ї:

- А Хто мовчить, той двох навчить.
Б Добро далеко розходитися, а зло ще далі.
В Красна птаха пером, а людина добром.
Г Не з багатим знайся, а з розумним.

2. Фразеологічний зворот ужито в реченні:

- А** Вечір стелить над морем холодні тумани (*М. Лукив*).
Б Минає день, тиждень, місяць і півроку збігло за водою (*Марко Вовчок*).
В А під вікнами ходять ночі і дощами густими плачуть (*М. Боровко*).
Г Липневий день у вишитій сорочці ніс трударям води студений глечик (*В. Женченко*).

3. Неправильно побудовано словосполучення:

- А** найкращий учень; **В** зубний біль;
Б п'ятнадцять хвилин десятого; **Г** три метри.

4. У реченні *Життя людського строки стислі* (Л. Костенко) виділене слово є:

- А означенням;
Б присудком;
В обставиною;
Г підметом.

5. Простим є речення:

- А Між сосен стелиться стежина, гойдає вітер царство трав (М. Луків).
Б Чого ж ти журишся, ромашко, чого ти гнешся до землі? (О. Донченко).
В По діброві вітер вие, гуляє по полю, край дороги гне тополлю до самого долу (Т. Шевченко).
Г Самовар кипить, та нікому чай пити (Нар. творчість).

6. Поширення є речення:

- А Гостям весело. В Очі – як волошки.
Б Зазвучала музика. Г День був теплий.

7. Односкладним є речення:

- А Пили водицю чисту, славили березу густолисту (А. Малишко).
Б Дихаю найдорожчим у світі чистим степовим повітрям (О. Донченко).
В В калюжах грозяна вода (А. Малишко).
Г Нащо, вітре, ти голубиш в серці мрію золоту? (Олександр Олесь).

8. Відокремленим означенням ускладнено речення:

- А Пригнувшись до самої землі, друзі ясніше побачили обриси двох доріг (*М. Стельмах*).
- Б Зло нічого не дає, крім зла (*М. Лукив*).
- В Шукаймо в людях хороше, мов скарби, що давно забуті (*М. Сингаївський*).
- Г Акації стояли саме в цвіту, завітчані безліччю білих китиць (*І. Нечуй-Левицький*).

9. Вставне слово, що вказує на послідовність і зв'язок думок, ужито в реченні:

А Величезні хвилі так почали гойдати човен, що, здавалося, ось-ось його перекинуть (*Б. Комар*).

Б На моє щастя, на материні прохання ніхто не зважає (*О. Довженко*).

В Отже, мовознавство як одна з гуманітарних наук є частиною культурології і так чи інакше пов'язане з багатьма іншими науками (*О. Білецький*).

Г Може, у ваших родинах зберігаються якісь легенди? (*О. Макаренко*).

10. Пунктуаційну помилку допущено в реченні:

А Душа – як храм з очима древніх фресок (*Л. Костенко*).

Б Чоботарі, і теслі, й хлібороби – мій добрий рід і давній родовід (*А. Малишко*).

В На лісовій галявині стояла, вкрита очеретом, хатинка (*О. Донченко*).

Г Доспівавши, ми якийсь час стояли нерухомо (*М. Вінграновський*).

11. Кома не ставиться в реченні (розділові знаки пропущено):

А Висипала на вулицю дівтора й збудила тишу криком та дзвінким сміхом (*М. Коцюбинський*).

Б Колос викупаний сонцем вклоняється мені (*М. Стельмах*).

В На стернях прислухаючись до перелітних птахів непокоїлися гуси (*М. Стельмах*).

Г Забіг із степу гай у передмістя в облогу взяв чиєсь старе обійстя (*Л. Забашта*).

12. Граматичну помилку допущено в реченні:

А Читаючи вголос, треба правильно наголошувати слова.

Б Читаючи цей роман, у моїх очах з'явилися сльози.

В Читаючи книгу, Сергій пригадав розповідь дідуся.

Г Непрочитана книга лежала на столі.

Моя сторінка

ЦІКАВО ЗНАТИ!

РУКОПИС ВОЙНИЧА

У 1995 р. в Києві було видано лінгвістичну пам'ятку «Послання орієнтальним хозарам», яку ще називають «Рукопис Войнич». Цей рукопис було знайдено ще 1666 р. в Чехії, а 1912 р. його побачив відомий колекціонер – болгарин Войнич в одній із єзуїтських шкіл Італії і завіз до США. З того часу твір став називатися іменем цього колекціонера. У 1975 р. болгарин-поліглот Джон Стойко розшифрував «Рукопис Войнич» і дійшов висновку: це пам'ятка праукраїнської мови античної доби першої половини I тис. до н.е. У ній наші предки-оріяни захищають свою віру від посягання хозарів.

У рукописі дуже багато слів з праукраїнської лексики: іменники *мета, рух, доба*; прикметники *гожий, хибний, сумний*; дієслова *бажати, балакати, вештатися, вітати* тощо.

Це відкриття підтверджує думку багатьох учених, що українська мова дуже давня і її витоки сягають далеких доісторичних часів (*Із посібника*).

ЧИГИРИН

ЯК ЦЕ БУЛО

Чим давніша назва населеного пункту, тим важче пояснити її назву сучасною мовою. Наприклад, одні вважають, що назва населеного пункту Чигирин у Черкаській області походить від слова «чагарник», тобто Чигирин – це «місце, покрите чагарником». Інші схиляються до думки, що назва походить від «чигир-трави» (чудодійної отруйної і водночас цілющої рослини). Треті походження слова виводять від прізвища татарина Чигир-Батира. Проте, очевидно, найдостовірнішим є четверте пояснення: у тім місті на перехресті доріг стояла криниця, біля якої висів «чигир» (дерев'яний черпак для води). «Чигир» – це слово тюркського походження, означає воно «найпростіший пристрій (колесо) із черпаками для поливу городів, виноградників». Воно могло дати назву населеному пункту.

А як вважаєте ви? (*Із посібника*).

І ТАКЕ БУВАЄ!

ЛІТЕРА МІНЯЄ СЛОВО

Метаграма

Всього чотири літери у слові,
а зміст його міняють початкові:
з **Г** – буде чорна птиця дика;
з **П** – інша, горда і велика;
з **К** – вже напій пахучий буде,
що для гостей готують люди;
з **Л** – виріб, дошка з стояками,

де спочиваємо ми з вами,
також вибій, на шахтах знаний,
і вивержень потік вулканний.
Коли ж там **С** поставлю я,
то буде вже людське ім'я.
Які це слова?

(Д. Білоус)

(Г'ава, п'ава, лава, кава, лава, лава)

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
зазнати втрат зважаючи на викладене листуватися набирати чинності укладати угоду протягом дня наступного дня оновлення складу житловий масив заважати працювати порядок денний трапляються недоліки взяти до уваги рахунок у банку вважати обов'язком ледь-ледь, трішки	понести втрати в виду викладеного вести переписку вступати в силу заключати угоду на протязі дня слідуючого дня оновлення складу жилий масив мішати працювати повістка дня зустрічаються недоліки прийняти до уваги счот у банку рахувати обов'язком чуть-чуть

РОЗРІЗНЯЙТЕ!

Ароматизований – здобрений ароматичними речовинами (ароматизоване тісто, мило).

Ароматичний – який надає пахощів, аромату (ароматична есенція, рослина, речовина).

Ароматний – який має приємний запах (ароматна страва, ягода).

* * *

Економічний – який вигідний з господарського погляду (економічний літак, метод, режим, технологія).

Економний – який ощадливо витрачає що-небудь, дотримується економії; стриманий у виявленні чогось (економний господар, засіб, метод).

НАГОЛОШУЙТЕ ПРАВИЛЬНО!

абі́де	ві́падок	ді́хання
абі́як	відібра́ти, відберу́,	доте́мна
везті́, веземо́, везете́,	відбереш, відберемо́,	дочка́
везла́, везучи́	відберете́	завда́ння
вести́, ведемо́, ве́дете́,	віді́рвати, віді́рву́, віді́рвеш,	завдо́вжки
вела́	віді́рве́, віді́рвемо́	за́вжди́
взя́ти, візьму́,	віднесі́ти	зага́дка
візьмеш, взяла́	ві́ч-на́-ві́ч	залю́бки
ві́гадка	впа́сти, впаду́, впаде́ш,	запита́ння
вида́ння	впадемо́, впа́дете́	зате́мна
вимо́ва	впо́перек	зга́рчу
вимо́га	гетьма́нський	зле́гка

Рідна мова – незборна тайна, яка робить народ народом і увінчує найтонші порухи його душі. Заглиблюючись у тайну мови, ми засвоюємо золоті скарби народного досвіду і виховуємо в собі творчу особистість.

І. Вихованець

Пряма і непряма мова

Ви знаймете:

- особливості прямої і непрямої мови як засобів передачі чужої мови;
- особливості цитати як способу передачі чужої мови;
- особливості діалогу.

Ви вмієте:

- знаходити речення з прямою і непрямою мовою, цитатами, репліками діалогу;
- замінювати пряму мову непрямою;
- правильно використовувати в мовленні речення з прямою мовою, діалог, цитати;
- правильно ставити розділові знаки при прямій мові, цитаті, діалозі.

§ 3. ПРЯМА МОВА

*Про пряму мову як засіб передачі чужої мови,
інтонацію та розділові знаки в реченнях із прямою мовою*

ПРИГАДАЙТЕ! Що таке пряма мова? Як її виділяють на письмі?

29 Прочитайте виразно речення. Знайдіть у них пряму мову й слова автора. Накресліть відповідні схеми, позначивши місце прямої мови стосовно слів автора та розділові знаки. Зробіть висновок про особливості конструювання речень із прямою мовою та вживання розділових знаків у них.

1. Богдан розсміявся: «Що ж я вам дам, коли маю один пейзажний вірш, та ще й про дощ» (М. Стельмах). 2. «Вставай, вставай, не лінуйся», – чую ніжний, проте невблаганний голос (С. Васильченко). 3. «Важливо не те, як маюю я, а що в тому бачать інші, – сказав Валерій. – Я ніколи не стану художником. Я це зрозумів. І радий, що зрозумів вчасно» (Ю. Мушкетик).

Чужа мова

Багато текстів, крім авторської мови, містять мову інших осіб, тобто чужу мову. Засобами передачі чужої мови є пряма і непряма мова.

Ознаки
прямої
мови

Пряма мова – це **чуже мовлення, передане дослівно**. Пряму мову супроводжують **слова автора**, що можуть указувати на те, кому вона належить, а також на обставини мовлення. Пряма мова при цьому становить окреме закінчене речення або кілька речень. **НАПРИКЛАД:** «Чого ти журишся? – вона спитала тихо. – Чи плачеш ти за ким, чи скоїлося лихо?» (Л. Глібов).

Інтонація

Слова автора завжди вимовляються з **розповідною інтонацією**, а інтонація **прямої мови** може бути **розповідною, питальною, спонукальною, окличною**. **Перед** прямою мовою після слів автора має бути **пауза**. **У середині** прямої мови слова автора вимовляються або зі зниженням голосу і попереджувальною паузою, або з інтонацією, властивою вставним словам. **Після** прямої мови слова автора вимовляються дещо зниженим тоном, у кінці слів автора робиться пауза.

Розділові
знаки

Є два способи включення речень з прямою мовою в текст: з виділенням прямої мови в абзац і без її виділення. Коли пряма мова вводиться в текст **без виділення в окремий абзац**, вона **береться в лапки**. Розділові знаки ставимо так:

Місце прямої мови стосовно слів автора	Схеми	Приклади
Після слів автора	А: «П». А: «П!?»	Дівчинка радісно вигукує: «Весна!»
Перед словами автора	«П», – а. «П!?» – а.	«Весна!» – радісно вигукує дівчинка
У середині слів автора	А: «П», – а. А: «П!?» – а.	Дівчинка радісно вигукує: «Весна!» – і біжить у сад

Перед словами автора і після них	«П, – а, – п». «П, – а, – п!?» «П, – а. – П». «П,(!?) – а. – П!?» «П, – а: – П». «П, – а: – П!?»	«Мамо, – радісно вигукує дівчинка, – весна!» «Весна! – радісно вигукує дівчинка і додає: – Як гарно»
----------------------------------	--	--

Коли пряма мова починається з абзацу, вона в лапки не береться, а перед нею ставиться тире. **НАПРИКЛАД:** *Ось він поглянув у засніжену далечінь, що горбилася за селом, і тихо покликав Мороза:*
– *Морозе, Морозе, іди до нас кутю їсти! (М. Стельмах).*

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Знак оклику, знак питання, три крапки беруть у лапки разом із прямою мовою. Крапку і кому виносять за лапки.

30 І. Прочитайте текст, дотримуючись правильної інтонації. Складіть і запишіть простий план до нього, попередньо визначивши тему та мікротеми. Розкажіть, як характеризує дівчину її мовлення.

«МОЄ КІНО МОЖЕ БУТИ НАВІТЬ БЕЗ СЛІВ»

Ще школяркою талановита вінничанка Лідія Оболенська знімалася у фільмах, а в 2007 р. стала студенткою Римської академії кіно. З яким трепетом Лідія мріє зняти свій фільм! Тому й використовує першу-ліпшу нагоду, щоб послухати лекцію з режисури. «Я відчуваю, що в мені проростає режисер», – каже співрозмовниця. Вона вже готується до створення свого фільму. Крім начерків сюжету, робить багато фотознімків. Їх стільки, що викладачі академії радять Оболенській влаштувати персональну фотовиставку. Можливо, колись вона це зробить.

– У моєму першому фільмі не буде проблем. Глядач не побачить там негативу, якого й так достатньо в нашому житті, – розповідає Лідія. – Домінуватиме любов. Багато любові. Може, це звучить банально, але саме на цьому почутті тримається світ. Картина сприйматиметься легко, буде чистою, як перший сніг.

До своєї гри в уже знятих фільмах Оболенська ставиться критично. Це при тому, що про її ролі в кіно вже тоді схвально відгукувалися Ада Роговцева й Богдан Ступка. «Кожну роботу треба виконувати професійно, – наголошує Ліда й додає: – І з цікавістю».

На запитання, де мріє зніматися після навчання, дівчина відповіла так: «Там, де буде цікаво, де будуть хороші режисери, цікаві ролі. Місце не має значення – Голівуд чи студія Довженка в Києві. Та й в Італії кіно зі світовими традиціями...». До речі, уже з третього курсу студентів Римської академії кіно залучають до зйомок у фільмах. З таким характером і наполегливістю, як у Лідії, можна не сумніватися, що наша землячка неодмінно заявить про себе в кіно.

Щастя тобі в усьому, Лідіє!.. (З газети «Урядовий кур'єр»).

II. Випишіть речення з прямою мовою, визначте їхні виражальні можливості. Укажіть слова автора, поясніть уживання розділових знаків.

31 **МІКРОФОН.** Про що ви зняли б свій перший фільм (поставили виставу), якби були режисером?

32 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Складіть схеми речень із прямою мовою.

1. Ще вовка не вбив, а вже продає шкуру усміхнувся Улас (*Б. Лепкий*).
2. Якби не мамина пісня сказав якось один давній історик яким убогим було б наше життя (*В. Скуратівський*). 3. Ти ж там бережи себе, сину чути голос старої Бо все можна купити, а здоров'я не купиш (*О. Гончар*).
4. Диви, дива! дивується трава. Він кам'яний, а з ним іде жива! (*Л. Костенко*). 5. А дідусь мені ласкаво Йди до саду, погуляй... Як не знаєш добре справи, свого носа не встромляй! (*Грицько Бойко*). 6. Добре вигукнув лікар, коли я зробив цей перший крок А тепер ще раз (*А. Маршалл*). 7. Не я буду, а панування добуду зарубала вона на носі і ніколи не викидала з голови (*Панас Мирний*). 8. Про мене... згоджується Артем стосовно лелек і рішуче додає А зілля вирви (*В. Дрозд*).

II. Знайдіть у реченнях фразеологізми, поясніть їхнє значення.

33 I. Прочитайте висловлювання, поясніть, як ви розумієте їхній зміст.

1. Результат великих справ часто залежить від дрібниць (*Тім Лівій, давньоримський історик*). 2. Жодна велика перемога не дається раніше маленької перемоги над собою (*Л. Леонов, російський письменник*). 3. Поведінка – це дзеркало, у якому кожен показує своє обличчя (*І. Гете, німецький поет*). 4. Ті, що виїждять за море, міняють небо, а не душу (*Гораций, давньоримський поет*). 5. Мова – це глибина тисячоліть (*М. Шумило, український прозаїк*).

II. Уведіть подані висловлювання в окремі речення з прямою мовою, дібравши самостійно слова автора.

34 Поставте при прямій мові слова автора в усіх можливих варіантах. Утворені речення запишіть, правильно розставляючи розділові знаки.

Пряма мова: Ой на морі хвиля грала, у долині роса впала, на калині поламала цвіт.

Слова автора: Співала сумно дівчина (*За П. Вороньком*).

35 I. Складіть за поданими схемами по одному реченню з прямою мовою на різні теми.

1. «П, – а, – п!?» 2. А: «П», – а. 3. «П, – а: – П».

II. Одне складене речення введіть усно в невеликий текст (3–6 речень).

Синтаксичний розбір речення з прямою мовою

Послідовність розбору

1. Указати, що речення містить пряму мову.
2. Указати слова автора і пряму мову. Скласти схему.
3. Зробити синтаксичний розбір слів автора і прямої мови як окремих речень.

36 Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Виконайте письмово синтаксичний розбір двох речень (на вибір).

1. Може, я міг би вам допомогти? довірливо запитав незнайомий (*О. Гончар*). 2. І в цей час хтось весело гукнув Сафроне Андрійовичу! Яким вітром занесло сюди? (*М. Стельмах*). 3. Стривай! Петро трохи розмірковує, перелазить через тин, стає поперед мене і вже владно каже Ходімо за мною! (*М. Стельмах*). 4. Щось воно недобре подумав Тарас, вдивляючись у пільму (*А. Чайковський*). 5. От і принесли нам лебеді на крилах життя говорить до неба і землі мій дід Дем'ян (*М. Стельмах*). 6. Хитрий який! насупився пастушок. Спочатку я піду попереду (*М. Стельмах*).

37 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. I. Розгляньте репродукцію картини. Обговоріть з однокласником (однокласницею), що зображено на полотні, поділіться враженнями від побаченого (чи сподобалася вам картина, чим вона приваблює, які почуття викликає тощо).

А. Гавдзінський. На Дніпрі

II. Складіть кожен по два речення з прямою мовою, в одному з яких передайте враження вашого однокласника (однокласниці) від картини, а в другому – свої враження.

38 Виконайте завдання одного із запропонованих варіантів.

Варіант А. Складіть і запишіть невеликий текст у публіцистичному стилі (6–8 речень) на одну з тем: «На тернистих шляхах нації», «Рідна оселя», «Світ музики», «Футбол – моє захоплення». Використайте щонайменше два речення з прямою мовою.

Варіант Б. Складіть і запишіть невеликий текст у художньому стилі (6–8 речень) на одну з тем: «Пригода в лісі», «Летять у вирій журавлі», «Заповітна мрія». Використайте щонайменше два речення з прямою мовою.

39 Випишіть з підручника чи хрестоматії зарубіжної літератури чотири речення з прямою мовою, які відповідали б різним схемам уживання розділових знаків при прямій мові. Виконайте синтаксичний розбір цих речень.

1. Чуже мовлення передається за допомогою речень з прямою мовою та речень з непрямою мовою. Перші передають чуже мовлення дослівно.
2. Речення з прямою мовою складаються з чужої мови та слів автора, які її вводять, коментують.

§ 4. НЕПРЯМА МОВА. ЗАМІНА ПРЯМОЇ МОВИ НЕПРЯМОЮ

*Про непряму мову як засіб передачі чужої мови та про те,
як замінити пряму мову непрямою*

40 Порівняйте речення в першій колонці з відповідними реченнями в другій. На основі спостереження з'ясуйте особливості заміни прямої мови непрямою.

Пряма мова	Непряма мова
1. «Васильку, го-ов! А йди сюди!» – гукнув з подвір'я батько (М. Коцюбинський)	1. Батько гукнув з подвір'я, щоб Василько йшов до нього
2. «Я цієї пісні раніше не чув, – сказав студентові Тарас. – Ви її всю знаєте?» (О. Іваненко)	2. Тарас сказав студентові, що цієї пісні він раніше не чув, і запитав, чи той її всю знає

Основні
ознаки

Чуже мовлення може бути передане не дослівно, а лише зі збереженням його змісту. У такому разі використовують речення з непрямою мовою.

Непряма мова – чуже мовлення, що передається не дослівно, а лише зі збереженням основного змісту. НАПРИКЛАД:

1. Відомий французький письменник Вольтер стверджував, що чудово бути скромним, та не слід бути байдужим.

2. Мати через пліт запитала сина, куди він збирався (М. Стельмах).

Структура

Речення з непрямою мовою за будовою є **складним реченням**, частини якого з'єднуються за допомогою сполучників або сполучних слів (займенників, прислівників). При цьому непряма мова завжди стоїть **після слів автора**.

Інтонація

У реченнях з непрямою мовою слова автора вимовляються підвищеним тоном; далі робиться пауза, після якої непряма мова вимовляється спочатку високим, а потім зниженим тоном. **НАПРИКЛАД:**

Назар радісно повідомив, / що має квитки на футбольний матч.

Стилістичні
особливості

Непряма мова стилістично нейтральна, а тому в **науково-му** та **офіційно-діловому** стилях переважає над прямою мовою.

ЗАМІНА ПРЯМОЇ МОВИ НЕПРЯМОЮ		
Тип речення та спосіб оформлення заміни	Приклади	
	Речення з прямою мовою	Речення з непрямою мовою
Розповідне (за допомогою сполучника <i>що</i>)	Учителька сказала: «Мене звуть Світлана Павлівна»	Учителька сказала, що її звуть Світлана Павлівна
Спонукальне (за допомогою сполучника <i>щоб</i>)	«Принеси, будь ласка, квіти», – попросила мама Сергія	Мама попросила Сергія, щоб він приніс квіти
Питальне (за допомогою займенників і прислівників (<i>хто, який, коли</i> та ін.) або сполучника <i>чи</i>)	«Тарасе, ти прийдеши до мене?» – запитав я. «Хто написав статтю?» – запитав учитель	Я запитав Тараса, чи він прийде до мене. Учитель запитав, хто написав статтю

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

При заміні прямої мови непрямою змінюються форми дієслів, а також особових і присвійних займенників. Пропускаються звертання, вигуки, іноді вставні слова й частки.

41 Спишіть речення, замінюючи пряму мову непрямою. Укажіть, які слова при цьому змінили свою форму, а які довелося пропустити. Поясніть інтонацію в реченнях з непрямою мовою.

1. «Я приїжджала до матері», – мовила дівчина (Є. Гуцало). 2. «Ті школярі, – писав В.О. Сухомлинський, – які, крім підручника, нічого не читають, дуже поверхово оволодівають знаннями». 3. «Колись, дуже давно, – розповідав нам дід, – Григорій був найдужчим парубком на всю губернію...» (О. Довженко). 4. «Прощайтесь, діти, бо вже пора йти додому», – сказала мати (О. Квітневий). 5. «Чи далеко ще до міста?» – поцікавився чоловік (І. Цюпа). 6. «Чудовий Дніпро!» – скаже всякий, хто гляне (С. Олійник). 7. «Що ж буде далі зо мною? – думав Микола. – Невже ж колись і Нимидора почує про мою смерть на чужині?» (І. Нечуй-Левицький). 8. Жінка сказала звучним, гарним голосом: «А я вже давно чекаю на тебе» (Є. Гуцало). 9. «Та коли ж той день промайнув?» – здивувався дід (М. Стельмах). 10. «Гей, чорнобривий та чорноокий, скільки правиш за свого коня?» – похитуючись, гукнув дядько цигану (М. Стельмах).

42 Спишіть, виправляючи допущені помилки при заміні прямої мови непрямою.

1. Бабуся попросила онука налити собі молока. 2. Євген Гуцало наголошував пам'ять наша – глибокий чарівний колодязь. 3. Мені казала мати, що роби добро і чисту совість не віддай за шмати. 4. Учитель попросив учнів принести собі книжки. 5. Дідусь сказав онуку, бери заступ і йди на пустир викопувати яблуньку. 6. Поранений запитав зустрічних, а фронт далеко? 7. Михайло Стельмах писав, що я люблю тебе, незрадлива мудрість книг.

43 Прочитайте текст. Укажіть пряму мову, поясніть уживання розділових знаків. Перекажіть усно прочитане, замінюючи пряму мову непрямою.

Недалеко від куреня на лісовій пропаленій латці чорніли вугляки й недогарки. Люба, вже припавши до землі, так дмухала на них, що з очей текли сльози, але її старання були марними.

– Почекай, дівко, не воружи увесь попіл, – сказав я. – Ось ми пошукаємо живого вуглячка.

Ломачкою розворушив погасле багаття і таки знайшов, на радість Любі, вуглину, на краєчку якої ще трималася цятка вогню. До нього ми приклали сухого бересту, подмухали навперемінку, берест затріщав, задимівся і спалахнув. Тепер уже неважко було розпалити багаття.

– Ось ми й кулешу наваримо, – радісно мовила Люба й побігла в курінь, винесла звідти казанок, таган і торбинку з пшоном, у якому ще розкошував шматок старого сала.

– І ти вмієш куліш варити? – здивувався я.

– Та чом не вмію, ось побачиш, який буде смачний, коли салом затовчу, – запевнила дівчина.

І справді, куліш її вдався на славу. Посідавши на землю, ми їли його прямо з казанка, я підхвалював куховарку, а вона соромливо і радісно відмахувалася смаглявою рукою, в якій тримала зачерствілий житник:

– І що тут такого: куліш як куліш! От борщ зварити – це діло трудніше (За М. Стельмахом).

П. Ренуар. Молода людина в лісі

44 Складіть зв'язний текст відповідно до запропонованої ситуації спілкування, увівши речення з непрямою мовою.

1. Уявіть, що ви берете участь у міжнародній конференції з питань захисту навколишнього середовища. Поінформуйте учасників про: а) проблеми, породжені забрудненням довкілля в Україні; б) те, як ці проблеми вирішують в інших країнах; в) висловлювання відомих особистостей, які є кумирами молоді, щодо важливості захисту навколишнього середовища.

2. Уявіть, що ви побували на конференції з питань здорового способу життя. Розкажіть своїм однокласникам про: а) мету конференції, на якій ви побували; б) поняття «здоровий спосіб життя»; в) виступи експертів щодо переваг здорового способу життя.

ВИСНОВКИ

1. У непрякій мові чуже мовлення передається не дослівно. На відміну від прямої мови, вона завжди займає місце після слів автора, разом з якими становить одне складне речення.
2. При заміні прямої мови непрямою відбуваються певні зміни, тому треба стежити, щоб вони не спотворювали змісту висловлюваного.

§ 5. ДІАЛОГ

Про особливості діалогу й полілогу та про розділові знаки при них

ПРИГАДАЙТЕ! Що таке діалог? Які розділові знаки вживаються при діалозі?

45 Прочитайте виразно за особами гумористичний твір, застосовуючи доречні міміку та жести. Доведіть, що текст має діалогічну форму. Укажіть слова автора і репліки. Зверніть увагу на розділові знаки при діалозі.

НА КОЖНОМУ УРОЦІ

Уранці тато йде на роботу раніше, ніж Василько до школи. Отож він і наказує синові:

– Дивись там, піднімай руку. Будь активним.

А ввечері він обов'язково поцікавиться:

– Ну як? Піднімав руку?

– Ага, – відповідає син, – на кожному уроці, тату.

– Молодець! Розкажи.

– На уроці історії я підняв руку й сказав, що Петрик мені заважає...

– Правильно, треба бути відвертим і сміливим, – мовив тато.

– На уроці географії я підняв руку й сказав, що забув удома атлас...

– Гарзд. Чесність – теж дуже гарна риса.

– На уроці літератури вчителька запитала, хто не вивчив вірша, і я підняв руку...

Тато сердито звів брови.

– А на уроці біології...

– Ну, ну, – обізвався батько.

– На уроці біології не було ніякої причини. Тоді я придумав. Підняв руку й сказав, що надворі йде дощ!.. (За А. Коцюбинським).

Особливості діалогу

Пряма мова нерідко буває діалогічною.

Діалог – це пряма мова, що передає розмову двох осіб. Розмова трьох і більше осіб називається **полілогом**.

Репліка

Кожне окреме висловлювання учасників діалогу (полілогу) називається реплікою. Репліки можуть супроводжуватися словами автора.

Розділові знаки

Кожну репліку діалогу зазвичай записують з абзацу, перед нею ставлять **тире**. Репліки в лапки не беруть. Слова автора виділяють розділовими знаками за правилами, поданими в параграфі «Пряма мова». **НАПРИКЛАД:**

– Мамо, – питаю, – то льони цвітуть?

А мати сміються:

– То, – кажуть, – Дніпро.

– А чого він такий синій?

– Від неба, – кажуть (О. Гончар).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Коли діалог не розбивається на абзаци, а репліки записуються одна за одною, то кожна з них береться в лапки, а між ними ставиться тире.

НАПРИКЛАД: «Куди їдете?» – «До Києва». – «А мене підкинете?» – «Сідайте!»

46 І. Прочитайте текст. Доберіть заголовок, який виражав би його основну думку. У чому, на ваш погляд, полягає виховне значення тексту?

КОРИСНІ ХИЖАКИ

Сіра чапля

Човен повільно продирався крізь плетиво очерету. Дорослі одпихали веслами, як баграми. Стебла рослин аж попере- плутувались. Невдовзі він зупинився.

Іван Васильович розсунув перед чов- ном очерет. Усі побачили на купині ве- лике гніздо. Зроблене з паліччя очерету, воно нагадувало перекинутий конус.

– Колонія* сірих чапель, – пояснив Іван Васильович.

– А де ж самі птахи? – поцікавився Славко.

– Після вильоту пташенят вони збиваються у зграї і перекочують ближче до берега, туди, де багато по-

живи: комах, дрібної риби, ящірок, гадюк, гризунів.

Мандрівники повилазили з човна й дібралися до одного з гнізд. Воно здалося хитким та ненадійним, просвічувалося з усіх боків. Славко не втерпів та поспробував на міцність рукою: не розвалилося!

Іван Васильович засміявся:

– Даремно стараєшся, споруда ця складена досить міцно. До річч, батьки дбайливо охороняють дітей. Коли хтось нападе на гніздо з пташенятами, вони здійсмають страшенний галас. На допомогу злітається вся колонія.

– А хто полює на них? – запитала Іра.

– Цс-с... Швидше камеру. Біля крайнього гнізда сидить їхній найлюті- ший ворог – болотяний лунь.

Птах не став чекати, поки його знімуть на плівку, змахнув довгими крилами й здійнявся над колонією. Хижак, покружлявши над гніздами, переконався, що вони порожні, і подався геть.

– Лунь шкодить дрібноті, руйнує гнізда чапель, чайок, качок, – пояс- нив Іван Васильович. – У нашій місцевості цих птахів небагато, тому від- стрілювати їх не варто.

– Не варто відстрілювати? – обурилася Іра. – А те, що вони на дрібних і водоплавних птахів полюють?

– І все ж, Іро, пернаті хижаки користі дають значно більше, ніж шко- ди, – продовжив Іван Васильович. – Вони, як і вовки, нападають в основ- ному на слабших або хворих тварин. Крім того, хижі птахи знищують мишовидних гризунів, які з'їдають зерно на полях. Виходить, що хижаки зберігають хліб (За А. Давидовим).

* Колонія – тут: складна сукупність особин, які живуть у з'єднанні одна з одною.

II. Знайдіть діалоги, поясніть їхню роль у тексті. Обґрунтуйте вживання розділових знаків при діалозі.

III. Знайдіть у тексті звертання, вставні слова, однорідні присудки, дієприслівниковий зворот.

IV. Наведіть з тексту приклади таких речень: розповідне, питальне, спонукальне, окличне, неокличне.

47 **МІКРОФОН.** Чи відомі вам факти недбалого ставлення до довкілля у вашій місцевості? Які заходи варто вживати для охорони тваринного й рослинного світу?

48 I. Запишіть текст у формі діалогу, розставляючи пропущені розділові знаки.

Ти звідки такий вскіпався підхопивши мене під боки запитав парубок. Он звідти невиразно промовив я Пустіть мене дядьку в театр Чого захотів Я тебе пущу, але так, щоб знав, де раки зимують Я вже знаю, де вони зимують жалісно заскімлив я, бо не раз про це чув од дорослих А куди Макар телят ганяє теж знаєш уже з цікавістю покосував на мене парубок І це знаю бадьоріше відповів я Ну а де козам роги правлять Теж знаю А чому фунт лиха Це як по якому ярмарку посмілішав я Моя відповідь сподобалася любителю приказок, він засміявся і ще запитав А чого ж ти не знаєш Не знаю, що таке театри Пустіть мене побачити (*М. Стельмах*).

II. Знайдіть фразеологічні звороти. Поясніть, що вони означають.

49 I. Прочитайте текст. Як, на вашу думку, потрібно вести дискусію? Що в ній найважливіше? Поясніть значення вислову *боротьба думок*.

БОРОТЬБА САМОЛЮБСТВА

Одного разу записали на диктофон суперечку двох хлопчаків. Вони не знали про це.

Друзі сперечалися про можливість життя на інших планетах – тема дуже захоплююча. Обидва демонстрували ерудицію і начитаність. Але коли їм дали прослухати запис, обидва жажнулися.

– Це не я! – сказав один із них.

– Невже я так кричав? – запитав другий.

У суперечці не вистачало головного: пошуків істини. Кожен кричав своє, не слухаючи співрозмовника. Кожен намагався заволодіти розмовою, як своєю вотчиною, і витіснити з неї іншого. Та найцікавіше: коли нарешті вони визначили предмет суперечки, виявилось, що його немає! Виявилось, що обидва одностайні, згодні в основних положеннях.

Як часто ми галасуємо, не домовившись про предмет суперечки. І як наслідок здебільшого – струс повітря, зайве випробування для нервової системи і згаяний час... А головне, замість боротьби думок – боротьба самолюбства. Не «де істина?», а «чия візьме!» (За *Л. Ковальовою*).

II. Складіть і розіграйте за особами діалог дискусійного характеру (10–12 реплік), що міг би відбуватися між дев'ятикласниками (дев'ятикласницями) на одну з поданих тем.

1. Чи завжди треба говорити правду?

2. Чи потрібні в дев'ятому класі уроки музики?

3. З п'ятнадцяти років діти повинні відвідувати загальноосвітній навчальний заклад лише за бажанням.

50 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Складіть спільно діалог (12–14 реплік) на тему шкільного життя або дозвілля, по черзі вводячи в нього репліки.

51 Виконайте завдання одного із запропонованих варіантів.

Варіант А. Складіть і запишіть діалог (12–14 реплік), який починався б такими словами: «Я хотів би (не хотів би) потрапити в місто, де всю роботу за людей виконують роботи». Використайте речення зі звертаннями та вставними словами.

Варіант Б. Складіть і запишіть діалог (12–14 реплік), який починався б такими словами: «Я не згоден, що всі говорять, ніби...». Використайте речення зі вставними словами та однорідними членами речення.

52 У невеликому творі-роздумі розкрийте зміст одного з поданих висловлювань (на вибір). Уведіть до тексту діалог (4–8 реплік).

1. Будь-яка праця стає творчістю, якщо ти вкладаєш у неї душу (*В. Сухомлинський*).

2. Похибки друзів ми повинні вміти виправляти або зносити, коли вони несерйозні (*Г. Сковорода*).

ВИСНОВКИ

1. Пряма мова може оформлюватися у вигляді діалогу, який вводиться за допомогою слів автора або без них. Діалог часто використовується в літературі, кіно, театрі.

2. Репліки діалогу звичайно записують з нового рядка і в лапки не беруть.

§ 6. ЦИТАТА

Про цитату як спосіб передачі чужої мови та розділові знаки при цитаті

53 Прочитайте текст, визначте його основну думку. Знайдіть у тексті уривки висловлювань відомих людей світу. Чи поділяєте ви їхні погляди? Поміркуйте, з якою метою автор звертається до чужих висловлювань, та розкажіть, як їх треба виділяти на письмі.

ЗДОРОВ'Я – У ТВОЇХ РУКАХ

Сучасна людина особлива, бо живе в поганих екологічних умовах, дихає забрудненим повітрям, п'є нечисту воду, ще й привчилася зловживати медикаментами хімічного походження. Вона недостатньо звертає уваги на своє здоров'я, часто курить, вживає алкоголь.

Як відомо, основою життя є постійний обмін між організмом і довкіллям. З довкілля людина одержує кисень, воду та необхідні для життя поживні речовини, тому зрозуміло, що здоров'я, опір до несприятливих умов навколишнього середовища, довголіття значною мірою залежить від харчування. Важливо прислухатися до слів античного філософа **Сократа**: «Ми живемо не для того, щоб їсти, а їмо для того, щоб жити».

Якщо говоримо про культуру харчування, то це означає не лише чистий стіл з виделкою та ножом, білосніжною скатертиною, а й уміння раціонально, збалансовано, адекватно харчуватися.

На жаль, більшість людей ставляться до раціонального харчування, як і до здоров'я в цілому, зневажливо. Їм варто було б прочитати книжки відомого українського лікаря **Миколи Амосова**, який писав: «Не сподівайся на медицину. Вона непогано лікує багато захворювань, але не може зробити людину здоровою».

Визнаний у світі австралійський лікар-дієтолог **Кантер Джефрі** вважає, що «немає хвороб, які не можна вилікувати, а є люди, яких не можна вилікувати, у яких немає сили волі, щоб себе дисциплінувати, немає достатнього розуму, щоб зрозуміти закони природи» (*О. Ганич*).

Особливості цитати

Цитати є різновидом прямої мови.

Цитата – це дослівний уривок з іншого тексту, що наводиться для підтвердження чи пояснення певної думки. **НАПРИКЛАД:** *Без віри, що гори рушить, малі люди будуть вудити рибку на міліні й гризтися за привілеї і ніколи не знатимуть: «Хто море переплив і спалив кораблі за собою, той не вмере, не здобувши нового добра»* (*Леся Українка*).

Розділові знаки

Цитати беруться в лапки.

- Коли цитата оформлюється як пряма мова, тобто супроводжується словами автора, вживаються такі самі розділові знаки, як і при прямій мові. **НАПРИКЛАД:** *В одній зі своїх праць французький філософ Гельвецій писав: «Людина, яка робить щасливими інших, не може сама бути нещасною».*
- Якщо цитата є частиною речення і продовженням слів автора, вона пишеться з малої букви. **НАПРИКЛАД:** *1. Арістотель роз'яснював, що «дружба не тільки неоціненна, а й прекрасна – ми уславлюємо тих, хто любить своїх друзів». 2. У своїх сонетах Рильський часто висловлював «пейзажем те, для чого слів нема людських»* (*Д. Павличко*).
- Якщо цитата наводиться не повністю, то пропуск позначаємо крапками (...).
- Коли після цитати йде вказівка на її джерело, цю вказівку беремо в дужки, а крапку ставимо після другої дужки. **НАПРИКЛАД:** *«Підняти слабкого – замало, його ще треба потім підтримати»* (*В. Шекспір*).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Лапки не ставимо при цитуванні віршованого тексту з дотриманням віршованих рядків. При цьому слова автора записуємо на окремому рядку.

НАПРИКЛАД:

*Не жди ніколи слушної пори –
Твоя мовчанка може стать ганьбою! –
писав український поет Дмитро Павличко.*

Епіграф

Різновидом цитати є **епіграф**. Епіграф у лапки не береться. Вказівка на автора або джерело пишеться справа без дужок і без крапки після неї. **НАПРИКЛАД:**
*Мову чудову, глибинне і пружне слово,
немов гостру зброю, дав нам народ.*

Д. Павличко

54 І. Прочитайте текст. Знайдіть у ньому цитати, обґрунтуйте вживання розділових знаків при них. Поясніть роль цитат у тексті.

Часослов Ш. Фіоля

РАДІСТЬ ПИСАРЯ

Під текстом літописів старі писарі лишали записку від себе з виправданням своєї нетямучості, висловлюючи радість, що важка праця переписування закінчилася. Такі записки часто укладалися афористично, на зразок: «Радіє заєць, утікши із сіті, радіє віл, дооравши ниву, – так само радіє і писар, дописавши книгу». Закінчується книга дуже часто проханням «помилки виправляти, а переписувача не про-

клинати». Загалом наші предки дивилися на книжку з великою повагою і ставилися до неї дуже серйозно.

Іван Томашевський, один із таких переписувачів, радив ще в 1680 р.: «Не жалій часу на читання, бо його тим обернеш на добрі речі, адже хто час витрачає на пусте, то начебто з павутини полотно робить, з піску замки будує і мотилі хапає в повітрі руками, відтак руки марає і геть викидає. Шукай пожитку в книгах, у духовному харчі – і вступишся вічного життя!» (За В. Шевчуком).

II. Поясніть, як ви розумієте слова Івана Томашевського про необхідність читання.

III. Знайдіть у тексті відокремлені члени речення.

55 Спишіть текст, розставляючи пропущені розділові знаки та розкриваючи дужки. Знайдіть цитати, поясніть уживання розділових знаків.

Повсякчас, навіть коли Україну злії люди робили для її дітей мачухою, і тоді вона залишалася дорогою вірним її синам. Тарас Шевченко (не)мало зазнав лиха за неї, але любов до (матері)України горіла в його серці (не)вгасимим вогнем, бо «нема на світі України, (не)має другого Дніпра»!

Царствено красива ця земля писав колись про неї французький письменник Бальзак.

Був захоплений і російський художник Васнецов. Я споглядав багато красот землі казав він але нічого подібного (ні)де (не)знаходив і певний, що й не міг би знайти (П. Панч).

56 І. Прочитайте висловлювання відомих людей, дотримуючись правильної інтонації. Поясніть думку, яка міститься в кожному з них.

1. Учітесь, читайте, і чужому навчайтесь, й свого не цурайтесь (Т. Шевченко). 2. Добру науку приймай, хоч її і від простого чуєш; злої ж на ум не бери, хоч би й святий говорив (І. Франко). 3. Коли не зможу нічим любій вітчизні прислужитись, в усякому разі з усієї сили намагатимусь ніколи ні в чому не шкодити (Г. Сковорода). 4. Несправедливість, скоєна відносно однієї особи, є загрозою для всіх (Ш. Монтеск'є). 5. Любіть Землю! Любіть працю на Землі, бо без цього не буде щастя нам і дітям нашим ні на якій планеті (О. Довженко). 6. Можна вибрати друга і по духу брата, та не можна

рідну матір вибирати (В. Симоненко). 7. Мало – бачити. Мало – розуміти. Треба любити. Немає загадки таланту. Є вічна загадка Любові (Г. Тютюнник). 8. Люблять батьківщину не за те, що вона велика, а за те, що своя (Сенека).

II. Складіть усно твір-роздум (8–12 речень) на тему одного з висловлювань (на вибір). Використайте як цитату відповідне висловлювання.

57 Підготуйте і запишіть невелике повідомлення на тему «Основні вимоги до усного виступу», використовуючи для підтвердження своїх думок дібрані самостійно або подані цитати.

1. Використовуйте кожен нагоду, щоб потренуватися в мовленні: починайте із заздалегідь підготовленої розповіді спочатку в розмові з однією особою і в вузькому колі, а далі, коли посміливішаєте, говоріть і в більш широкому товаристві (І. Тoman). 2. Що маєш казати, наперед обміркуй (Нар. творчість). 3. Слово зближує людей, тому треба намагатися говорити так, щоб усі могли розуміти тебе і щоб усе, що ти говориш, було правдою (Л. Толстой). 4. Інтонація одним і тим самим словом може надати різних відтінків, безмежно розширити їхнє смислове наповнення (І. Андронов). 5. Промова вимагає стеження за рухами тіла, і за жестикуляцією, і за виразом обличчя, і за звуками та відтінками голосу (Цицерон).

ДЛЯ ВАС, ДОПИТЛИВІ

Якщо ви хочете стати цікавим співрозмовником, збагатити свій словниковий запас крилатими висловами, зверніться до книг **А. Коваль «Спочатку було Слово: Крилаті вислови біблійного походження в українській мові»** та **А. Коваль, В. Коптілова «Крилаті вислови в українській літературній мові»**. У цих книжках подано пояснення та ілюстрації до багатьох афоризмів. Автори не лише з'ясовують походження висловів, а й показують особливості їх уживання, шляхи розширення чи зміни їхнього значення.

58 Виконайте завдання одного з поданих варіантів.

Варіант А. Випишіть із «Повчання дітям» Володимира Мономаха дві цитати. Підготуйте невелику усну розповідь про зазначений твір, використовуючи виписані цитати. Продумайте, як би ви оформили ці цитати на письмі.

Варіант Б. Випишіть з пам'яток давньоруської літератури дві цитати на тему «Минуле України». Складіть усно невелике висловлювання на зазначену тему, використовуючи виписані цитати. Продумайте, як би ви оформили ці цитати на письмі.

ВИСНОВКИ

1. Цитати використовують як авторитетне підтвердження чи заперечення власних суджень.
2. Цитата може оформлюватися як пряма мова або ж зливатися з реченням. На письмі цитату, як і пряму мову, звичайно беремо в лапки.

Проект

Об'єднайтеся в групи по 3–5 учнів. Створіть гру (лото, вікторина, комп'ютерна гра чи гра за зразком телевізійних проектів «Що? Де? Коли?», «Найрозумніший», «Перший мільйон» тощо) на тему «Пряма і непряма мова». Мета гри: узагальнити знання з визначеної теми. Підготуйтеся до захисту проекту перед учнями класу (5–7 хвилин) за поданим планом.

План захисту проекту гри

Назва гри, її мета, на кого зорієнтована.
Обґрунтування корисності й доцільності вашої гри для вивчення відповідної теми.
Правила гри (тривалість, кількість учасників тощо).
Демонстрація гри чи її частини.
Відповіді на запитання представників інших груп.
За одним із проектів проведіть гру в класі.

§ 7. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З ТЕМИ «ПРЯМА І НЕПРЯМА МОВА»

59 Підготуйте зв'язну розповідь на одну з мовознавчих тем: «Пряма і непряма мова як засоби передачі чужої мови», «Розділові знаки в реченнях з прямою мовою», «Цитата та її оформлення в тексті». Ілюструйте розповідь прикладами, дібраними з цього підручника, художньої літератури або складеними самостійно.

З ГЛИБИН МОВОЗНАВСТВА

У художньому стилі для передачі чужої мови зрідка використовують також конструкції з **невласне прямою мовою**. Це так зване внутрішнє мовлення, яке передається письменником шляхом своєрідного «перевтілення» у свого персонажа. Наприклад: *Кайдашиха оберла білою хусткою сап'янці і гордовито дивилася навкруги: дивіться, мов, люди добрі, яка панія їде до вас у гості (І. Нечуй-Левицький)*. Як видно з наведеного прикладу, чуже мовлення включається в авторську розповідь.

Невласне пряма мова поєднує в собі особливості прямої і непрямої мови.

60 I. Розгляньте комікс. Колективно прокоментуйте його (тема, сюжет, художній задум, деталі, характери персонажів, відчуття персонажів у різні моменти тощо).

II. Складіть за коміксом діалог у розмовному стилі (8–10 реплік), який міг би відбутися між братом і сестрою. Прочитайте цей діалог за особами, застосовуючи доречні міміку та жести.

III. Складіть і запишіть невелику розповідь на основі коміксу. Введіть у текст частину складеного вами діалогу.

61 I. Пригадайте кілька фразеологізмів зі словами *рука, нога, вухо, око, ніс*. Поясніть значення цих виразів. За потреби скористайтесь фразеологічним словником.

II. Складіть діалог за поданою схемою, ввівши до нього один чи два дібраних вами фразеологізми.

A:

– П.

– П, – а.

– П!

– П! – а.

III. Уведіть складений діалог у невеликий текст. Текст запишіть.

62 Складіть і розіграйте за особами діалог (12–14 реплік), можливий в описаній нижче ситуації на вибір. Доберіть аргументи на захист своєї позиції.

Ситуація перша. Ваші друзі збираються провести спортивний турнір. Треба вирішити, які види спорту будуть представлені на цьому турнірі та чому саме, а також кого запросити на змагання.

Ситуація друга. Ви зустріли свого сусіда, який вступив до університету. Розпитайте в нього про його майбутню спеціальність, повідомте про свій вибір професії, обґрунтуйте його.

63 **МІКРОФОН.** Продовжте твердження.

1. З вивченої теми «Пряма і непряма мова» я найкраще засвоїв (засвоїла)...

2. Свої знання з теми я б оцінив (оцінила) на...

64 Виконайте тестові завдання. Зіставте свої відповіді з відповідями, розміщеними наприкінці підручника.

ТЕСТ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Реченню I щоразу, виймаючи хлібину з печі, бабуся шепотіли: «Який наш хліб, таке й наше життя» (Б. Харчук) відповідає схема:

A «П», – а.

B «П, – а, – п».

B A: «П».

Г A: «П», – а.

2. Слова автора стоять у середині прямої мови в реченні:

A Здрастуй, сонце, і здрастуй, вітре! Здрастуй, свіжосте нив! Я воскрес, щоб із вами жити під шаленством весняних злив (В. Симоненко).

B Чоловік, піднявши злегка картуза, повагом промовляє: «Боже, поможи» (В. Винниченко).

B «Так-так-так», – притирається до моєї ноги стара, з перебитим крилом качка (М. Стельмах).

Г «Ось ходімо подивимось на сліди літа, – так само таємниче говорить мати. – Сьогодні воно торкнулось руками до ягід, і вони почали паленіти» (М. Стельмах).

3. Пунктуаційну помилку допущено в реченні:

A Невимовно зрадівши, дядько Сидір бадьоро вигукнув: «О, нарешті знайшов! Тут і копатимемо криницю...» (В. Скуратівський).

B «Я знаю тільки те, що нічого не знаю», – любив повторювати Сократ (Із журналу).

В «Дуб здавна користується у людей великою шаною – згадував Береговець – з-поміж усіх наших дерев – наймогутніший пагін землі» (І. Цюпа).

Г «А ось уже, хвалити Бога, й на світ благословиться!» – чую голос матері (С. Васильченко).

4. Непряма мова є в реченні:

А Ти знаєш, що ти – людина? Ти знаєш про це чи ні? Усмішка твоя – єдина, м'юка твоя – єдина, очі твої – одні (В. Симоненко).

Б Японський письменник Акутагава Рюноске сказав: «Щоб зробити життя щасливим, треба любити повсякденні дрібниці» (Із журналу).

В Римський філософ Сенека говорив, що найщасливіший той, хто не думає про щастя (Із журналу).

Г Заревли корови по дворах, закричали гуси на плавах, протягли своє «ку-ку-рі-ку» горлаті півні (Панас Мирний).

5. Цитата – це:

А дослівний уривок із тексту, за допомогою якого підтверджується чи пояснюється певна думка;

Б чуже мовлення, передане не дослівно, а лише зі збереженням основного змісту;

В окреме висловлювання учасників діалогу;

Г уривок з тексту, переданий не дослівно, а лише зі збереженням основного змісту.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Які є засоби передачі чужої мови?
2. Чим пряма мова відрізняється від непрямої? Наведіть приклади.
3. Розкажіть про особливості інтонування речень з прямою мовою.
4. Які розділові знаки ставимо в реченнях з прямою мовою?
5. Що таке цитата? Які розділові знаки ставимо при цитуванні?
6. Що таке діалог? Розкажіть про розділові знаки при діалозі.
7. Складіть і запишіть два речення з прямою мовою, а потім замініть їх непрямою.

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО	ПОЯСНЕННЯ
ушкодження	травматичне ушкодження	<i>травма</i> і є <i>ушкодженням</i>
імунітет	захисний імунітет	у слові <i>імунітет</i> міститься значення <i>захист</i>
особисто (сам) повідомлення	особисто сам інформаційне повідомлення	<i>сам</i> і <i>особисто</i> за змістом однакові будь-яке <i>повідомлення</i> містить <i>інформацію</i>
закон мій	легальний закон мій власний	<i>закон</i> не може бути <i>нелегальним</i> <i>мій</i> і є <i>власний</i>
реальний	реальна дійсність	<i>реальний</i> і є <i>дійсний</i>
вундеркінд	юний вундеркінд	<i>вундеркінд</i> – <i>здібна дитина</i>
хвилина	хвилина часу	<i>хвилина</i> означає відрізок часу
у квітні	у квітні місяці	у назві <i>квітень</i> міститься поняття <i>місяць</i>
лікар-педіатр	дитячий лікар-педіатр	слово <i>педіатр</i> має значення <i>дитячий лікар</i>

РОЗРІЗНЯЙТЕ!

Відмінний – 1. Який має високу якість, дуже добрий (*відмінний стрілець, учень*). 2. Який чимось відрізняється від кого-, чого-небудь; інший, неоднаковий (*відмінні поняття, смаки, думки*).

Відмітний – чимось позначений, має тільки йому властиві ознаки (*відмітна особливість, риса*).

* * *

Сніговий – укритий снігом, утворений із снігу, який несе сніг (*снігова буря, гірка, хмара, завірюха*).

Сніжний – багатий на сніг; подібний до снігу (*сніжні полонини, сніжне поле*).

НАГОЛОШУЙТЕ ПРАВИЛЬНО!

саночкі	Україна	черствий
сантимéтр	український	чий-небудь
скі́льки-не́будь	упóвні	читáння
сóлодоші	хрещений, дієприкм.	чотирна́дцять
старáнність	хрещéний, прикм.	шкіря́ний
течі́я	цемент	ялі́нковий
тонкі́й	це́нтнер	ялі́новий

Наша рідна українська мова – це основа нашої безмежно багатой культури. Це наш дух, наш космос, наша пісня, якій світ дав найвищу оцінку. Врешті-решт – це ми. Зникає мова – зникає нація.

О. Гончар

Складне речення. Складносурядне речення

Ви знатимете:

- ознаки складного речення та його види;
- особливості будови складносурядного речення та засоби зв'язку в ньому.

Ви вмітимете:

- визначати види складних речень, знаходити в тексті складносурядні речення;
- визначати смислові зв'язки між частинами складносурядного речення;
- правильно ставити розділові знаки між частинами складносурядного речення, обґрунтовувати їх уживання, виправляти пунктуаційні помилки;
- аналізувати й оцінювати виражальні можливості складносурядних речень.

§ 8. СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ І ЙОГО ОЗНАКИ

Про те, чим складне речення відрізняється від простого, про види складних речень та засоби зв'язку в них

ПРИГАДАЙТЕ! Яке речення називається складним?

65 Прочитайте подані складні речення. Визначте, зі скількох частин, що мають будову простих речень, складається кожне з них. Як пов'язані ці частини – за допомогою сполучників та інтонації чи лише інтонації? Які сполучники (сурядні чи підрядні) використано? Зробіть висновок про особливості зв'язку частин складного речення.

1. Поет не боїться від ворога смерті, бо вільная пісня не може умерти (*Леся Українка*). 2. Земля моя готується до сну, але я довго ще не буду спати (*В. Сосюра*). 3. Дорогою з вишумом промчала автомашина, дець мукнула корова, коло криниці брякнуло відро (*Б. Харчук*). 4. Степи не дишуть спекою і пилом, і вітер сушить роси на траві (*В. Симоненко*).

Основні
ознаки

Складним називається речення, у якому є дві або більше граматичних основ.

Кожна граматична основа разом з другорядними членами або без них утворює **частину складного речення**, яка має будову простого речення. Частини складного речення об'єднуються в одне ціле за змістом та інтонацією. **НАПРИКЛАД:** 1. Дош про-йшов, і світлі ручі в синє море виливають воду (*П. Воронько*). 2. Тепер я знаю, де ночують громи ревучі весняні (*П. Ребро*).

Змістова
єдність

Зміст складного речення є цілісним синтаксичним вираженням єдиної складної думки й зумовлений змістом його складових частин.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Бувають випадки, коли частини складного речення можна повністю роз'єднати, утворивши з одного складного два або більше простих речення. Але окремо вжиті вони не забезпечать змісту, вираженого в складному реченні. Наприклад, у реченні Тече вода з-під явора яром на долину, пишається над водою червона калина (*Т. Шевченко*) обидві частини можуть існувати як прості речення. Проте чудесна картина природи зблідне, якщо розглядати її окремо в кожному простому реченні.

Інтонаційна
єдність

Складне речення характеризується **інтонаційною єдністю**. У кінці кожної частини голос підвищується, що свідчить про незакінченість речення, і лише в кінці всього складного речення голос знижується. **НАПРИКЛАД:**

Сонце заходить, / гори чорніють, / пташечка тихне, /
поле німіє (*Т. Шевченко*).

Розділові
знаки

На письмі частини складного речення, як правило, відділяються одна від одної розділовими знаками (найчас-

Засоби зв'язку

Стилістичні особливості

тіше **комою**, а також – **тире**, **двокрапкою** або **крапкою з комою**).

Засобами зв'язку частин складного речення є сполучники або сполучні слова (займенники, прислівники) та інтонація.

Складні речення широко використовуються в **науковому й офіційно-діловому** стилях мовлення, оскільки мають (порівняно з простими реченнями) ширші можливості для вираження різних синтаксичних відношень. Вони повніше передають думку, точніше виражають зв'язки між явищами.

66 І. Доведіть, що в кожній групі одне з трьох речень є складним. За потреби скористайтеся пам'яткою «Як довести думку», вміщеною на форзаці.

Група І. 1. Як у травні дощ надворі, то восени хліб у коморі (*Нар. творчість*). 2. Я на гору круту крем'яну буду камінь важкий підіймать і, несучи вагу ту страшну, буду пісню веселу співать (*Леся Українка*). 3. Жовтогаряча осінь стоїть над Осокорами, розкинувши високо над землею блакитні небеса (*І. Цюпа*).

Група ІІ. 1. Небо звисало одною сірою, мрячною масою над землею (*О. Кобилянська*). 2. На боці, зверненому до півночі, кора дерев товща, грубіша і темніша (*І. Заїнчковський*). 3. У тебе розум добрий, та язик дуже довгий (*Нар. творчість*).

ІІ. Випишіть складні речення, підкресліть у них граматичні основи, визначте кількість частин. Обґрунтуйте пунктограму «Кома між частинами складного речення».

67 І. Спишіть вірш. Підкресліть граматичні основи. Які з речень є простими, а які – складними? Поясніть різницю в будові, у змістових відтінках та інтонації простих і складних речень.

ЇХАВ МІСЯЦЬ

Їхав місяць Молочним Шляхом,
Віз червінці у срібній торбині.
І такий він уже невдаха,
Що той віз перекинувсь...

І розсипались тії монети,
Покотилися по дорозі.
От тепер вже нема секрету,
Чом на трави упали роси.

І сидить він тепер щонаочі
На отому розбитому возі.
Позбирати червінці хоче
І втирає хмаринкою сльози.

(Г. Дудка)

І. Труш. Захід сонця в Криму

ІІ. Прочитайте вірш виразно вголос. Чи характеризується кожна окрема частина складного речення інтонаційною завершеністю? У двох складних реченнях позначте місця пауз, місця підвищення та зниження голосу.

Види
складних
речень

Залежно від особливостей поєднання частин складні речення поділяються на три види: **складносурядні, складно-підрядні, безсполучникові**.

ВИДИ СКЛАДНИХ РЕЧЕНЬ			
Вид речення		Вид та засоби зв'язку	Приклади
Сполучникові	Складно-сурядне	Сурядний зв'язок: сурядні сполучники; інтонація	<i>І діти сміються, і вітер привітно в каштанах шумить (В. Сосюра)</i>
	Складно-підрядне	Підрядний зв'язок: підрядні сполучники або сполучні слова; інтонація	<i>Не може керувати людьми той, хто сам не бачить шляху із пільми (Д. Павличко)</i>
Безсполучникове		Безсполучниковий зв'язок: інтонація	<i>Осіпається листя, жмуться і горбляться берези (М. Стельмах)</i>

Види
зв'язку

Сурядний зв'язок передбачає рівноправність частин складного речення (від однієї частини до іншої не можна поставити питання).

Підрядний зв'язок передбачає нерівноправність частин складного речення (від однієї частини до іншої можна поставити питання).

68 **МОЗКОВИЙ ШТУРМ.** Як можна визначити вид складного речення?

69 I. Спишіть спочатку складні сполучникові речення, а потім – складні безсполучникові. Яке речення залишилось невиписаним? Чому? Розставте пропущені розділові знаки. Сполучники обведіть кружечком.

1. Весело тріщали дрова в грубі пахло житнім хлібом і теплом. 2. Скидає Київ животворний сон з плечей своїх, туманами укритих. 3. Як не любити пори коли ночами в **щасті** тремтить соловей. 4. Уже весна відсвяткувала свої вишневі **весілля** уже до літнього причала пливе запліднена земля. 5. Уже рудіють на газонах трави і дощ упертий по дахах шумить. 6. Благословенна праця рільника* що оре цілину в ясній надії (З тв. М. Рильського). 7. Пробігли дні у розовому димі засохли весни відшуміли зливи (В. Симоненко).

* Рільник – той, хто займається рільництвом; землероб.

II. Виділені слова запишіть у фонетичній транскрипції.

70 Перебудуйте подане складне речення на три прості. Чи рівнозначна така перебудова речення з погляду виразності?

Половіє безмежний клин озимої пшениці, високе красується жито, сріблиться овес (Ю. Яновський).

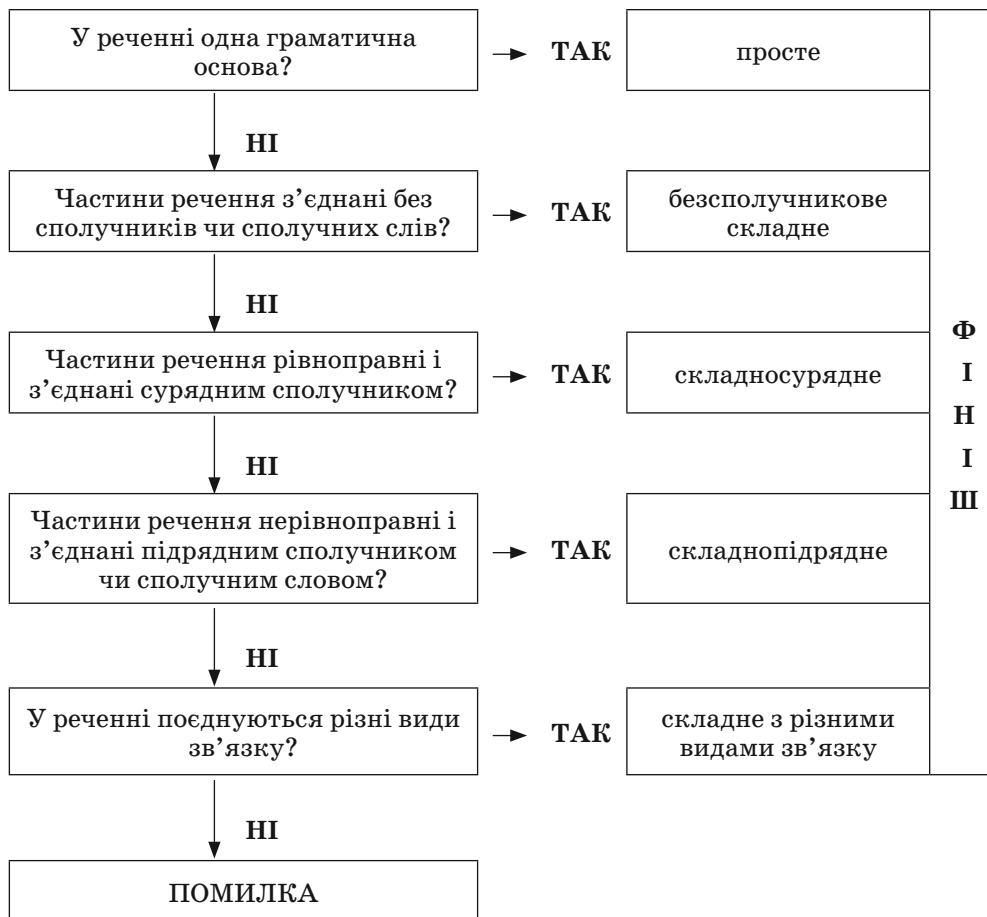
71 Продовжте кожне подане речення так, щоб утворилися складні речення, і запишіть. За потреби для зв'язку частин складних речень використайте сполучники та сполучні слова з довідки. Розставте розділові знаки.

1. Темна ніч опустила крила. 2. Гарні сільські світанки. 3. Стародавній Київ народився на березі Дніпра. 4. Люди повинні передати у спадок своїм нащадкам квітучу землю. 5. Сонце сліпило мені очі. 6. І задвигтіла від бухкання копит земля. 7. Над головою спурхнув якийсь птах.

ДОВІДКА: коли, як, і, який, а, яка, але, бо, де, та.

72 Розгляньте алгоритм визначення виду речення за будовою та способом поєднання частин складного речення. Підготуйте за алгоритмом розповідь про те, як розрізнити просте і складне речення та види складних. Супроводьте розповідь власними прикладами.

**Алгоритм визначення виду речення
за будовою та способом поєднання частин**

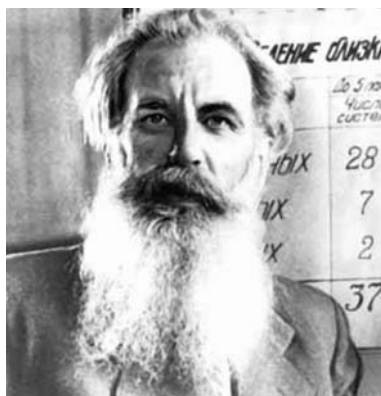

73 **ДВА – ЧОТИРИ – ВСІ РАЗОМ.** І. Визначте, яке з чотирьох поданих речень є простим, яке – складносурядним, яке – складнопідрядним, а яке – безсполучниковим. Відповідь обґрунтуйте.

1. Заплакане вікно повіки розтулило, намокли у дерев пошарпані вітрила (Г. Дудка). 2. Мене ліси здоров'ям напували, коли бродив у їхній гущині (В. Симоненко). 3. Синій вечір тихо бродить, квіти колихає і навшпиньки в хату входить, вікна затуляє (Г. Дудка). 4. Усе іде, але не все минає над берегами вічної ріки (Л. Костенко).

II. Спишіть, підкресліть граматичні основи.

74 I. Прочитайте текст. Визначте його тему та основну думку. Що нового ви дізналися про Отто Шмідта? Що вас найбільше захоплює в цій людині?

Отто Шмідт

ОТТО ШМІДТ

Це була людина легендарної долі. Енциклопедист, професор математики, астроном, альпініст і мандрівник – першовідкривач нових земель, дослідник Арктики. Такий зовсім неповний перелік граней непересічного* таланту Отто Шмідта.

Становлення його особистості відбувалося в Києві, де родина оселилася після переїзду з Одеси. Тут Отто був одним з найкращих учнів Другої класичної гімназії. Великий потяг до природи, музики, спорту, а потім і математики збагачував і виховував його характер. Закінчивши 1909 р. гімназію із золотою медаллю, він вступив до Київського

університету Св. Володимира на фізико-математичний факультет.

Шмідт просто вражав усіх своєю високою організованістю, наполегливістю, надзвичайно широким світоглядом, постійним прагненням пізнавати навколишню дійсність. Він навіть склав особистий план самоосвіти, відводячи час і на відвідування концертів, музеїв, виставок, театрів тощо. Проте, узагальнивши всі пункти, виявив, що для здійснення задуму йому знадобиться 1000 років. Тоді Отто зменшив список літератури для читання і вклав його в 250 років. Так розпочався його особистий штурм знань.

Невтомний мандрівник, він 1929 р. очолив першу арктичну експедицію на криголамі «Седов», а 1932 р. – на криголамі «Сибіряков», вивчаючи північні землі й відкриваючи нові острови.

У 1934 р., коли Отто очолив експедицію з вивчення Великого північного шляху, пароплав «Челюскін», на якому він перебував, несподівано потрапив в аварію. Корабель був фактично розчавлений кригою, але члени експедиції та екіпажу врятувалися. Неймовірно, але вони жили просто на крижині, доки їх не забрали літаками. Серед урятованих був і сам Отто Шмідт (За С. Карамашем).

* *Непересічний* – який чимось вирізняється з-поміж інших; не такий, як інші, не схожий на інших; особливий, винятковий.

II. Знайдіть складні речення. Скільки частин має кожне з них? Які з цих частин за складом граматичної основи співвідносні з односкладними реченнями? Поясніть роль складних речень у тексті.

III. Випишіть з речень тексту дієприслівникові звороти. За виписаними дієприслівниковими зворотами усно перекажіть прочитане.

ВИСНОВКИ

1. Складне речення має дві і більше граматичних основ. Між частинами складного речення здебільшого ставимо коми.
2. Розрізняють три види складних речень: складносурядні, складнопідрядні, безсполучникові.

§ 9. СКЛАДНОСУРЯДНЕ РЕЧЕННЯ

Про особливості будови складносурядного речення та про засоби зв'язку між його частинами

ПРИГАДАЙТЕ! Які сполучники є сурядними? На які групи за значенням вони поділяються?

75

Прочитайте подані складносурядні речення. Простежте, чи можна в кожному з них від однієї частини до іншої поставити питання. Зробіть висновок: рівноправними чи нерівноправними в синтаксичному відношенні є частини складносурядного речення.

1. Реве Дніпро, й лани широкополі медами пахнуть, колосом шумлять (А. Малишко). 2. Ось вітер шарпнув хмару лісу щосили, а блискавка яструбом кинулась з висі (М. Петренко). 3. Пісня та йому прошила серце райдужно-солодкою стрілою, і поніс її хлопчина в люди (М. Рильський).

Основні
ознаки

Складносурядним називається складне речення, частини якого рівноправні за змістом і зв'язані сурядними сполучниками. **ПОРІВНЯЙТЕ:**

**Складносурядне
речення**

*Збиралося на дощ, і люди
поспішали згорнути сіно.*

**Складнопідрядне
речення**

*Люди поспішали згорнути
сіно, бо збиралося на дощ.*

Деколи частини складносурядного речення незалежні лише формально.

НАПРИКЛАД, у реченні *Ялинка затремтіла від низу до верхечка, і кілька зелених глиць упало на сніг* (М. Коцюбинський) між частинами дуже виразні причинно-наслідкові відношення: *кілька глиць упало тому, що ялинка затремтіла.*

Засоби
зв'язку

Частини складносурядного речення пов'язуються інтонацією та **сурядними сполучниками**, зокрема:

- єднальними – *і(й), та* (в значенні *і*), *і...і, ні...ні, ані...ані, не тільки...але й*;
- протиставно-зіставними – *а, але, та* (в значенні *але*), *проте, зате, однак*;
- розділовими – *або, чи, то...то, чи то...чи то, не то...не то, або...або, чи...чи, хоч...хоч.*

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Сурядні сполучники також служать для поєднання однорідних членів речення. Тому потрібно розрізняти складносурядне речення і просте речення з однорідними членами, з'єднаними сурядними сполучниками.

РОЗРІЗНЯЙТЕ:

1. *І красується в полі жито, і лунає дитячий сміх* (Є. Летюк).
(сполучник **і...** з'єднує частини складного речення)
2. *Схилились вишні в розпачі німим і роняють цвіт весільний у калюжу* (Л. Гудзь).
(сполучник **і** з'єднує однорідні члени речення)

Схеми

Будову складносурядного речення можна зобразити за допомогою схеми. У ній частини речення позначаються двома квадратними дужками, між якими ставиться відповідний розділовий знак і сурядний сполучник. **НАПРИКЛАД:** *Гроза минула, і пахучі квіти усі в краплинках* (М. Рильський).

Схематично це речення можна зобразити так: [], і [].

Стилістичні особливості

Складносурядні речення широко представлені в **науково-му, офіційно-діловому** стилях, а також в **усному мовленні**.

76 І. Доведіть, що частини поданого речення зв'язані сурядним зв'язком. Назвіть усі ознаки, які свідчать про його належність до складносурядних. Визначте, чим ускладнена кожна частина речення.

Шумлять жита високою стіною, упершись в обрій на краю землі, і жайворон тріпоче наді мною, піднявши в небо пісню на крилі (Я. Шпорта).

II. Складіть чотири складносурядних речення, у складі яких були б відокремлені другорядні члени речення. Запишіть, поясніть розділові знаки.

77 Випишіть складносурядні речення. Підкресліть у них головні та другорядні члени. Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

1. Дороги веселі плывуть повз оселі, і осінь багата заходить у села (М. Стельмах). 2. Потягли ген осіннього воза вересневі натруджені дні, їх, бува, обпікає морозом, вони йдуть по колючій стерні (Г. Дудка). 3. Не заgrimів ні грім у хмарах, ні зловісні блискавки не розкрояли неба в्रो-чистим спалахом, ні бурі не повивертали з корінням могутніх столітніх дубів (О. Довженко). 4. Б'ються груди об вітри тужаві, каравела* в мандри вируша (В. Симоненко). 5. Он красуються в траві ромашки, а он горять пелюстки гвоздички (А. Шиян). 6. Вишні позолотою поштопані, смаком наливаються в саду (Л. Гудзь).

* *Каравела* – старовинний вітрильний корабель; поетичне – взагалі про корабель.

78 І. Спишіть, розкриваючи дужки. Визначте межі частин складносурядних речень і поставте між ними коми. Накресліть схеми речень, назвіть засоби зв'язку.

1. Вітер напинає вітрило а (в)далині височіють вітряки, повернувши крила вітрові (на)зустріч (Ю. Белічко). 2. Деревя мене ч(е,и)кають і падає

листя на сте(ж,ш)ку і падають зорі в долоні і падає сон у траву... (І. Драч). 3. В'ється смуга сірого бетону під крилом могутнім літака і Бориспіль в(е,и)чоровий тане в пов(е,и)ні зеленій вишняка (М. Боровко). 4. Ні людей, ні хат не було але смужечка синього диму снувалася (по)між деревами (Б. Лепкий). 5. Не тільки тужна пісня лилася із змученої душі матері а й протікали сльози гарячі на її обличчі (Г. Тютюнник). 6. Стихне м(е,и)лодія й (з,с)хлипне поволі срібна хмаринка перлистим дощем (З. Мороз). 7. Минає дощ та від його краплин не стане на душі моїй **тепліше** (Л. Гудзь).

II. Виділені прислівники розберіть за будовою.

79 ПОЗМАГАЙТЕСЯ! Об'єднайтеся в групи. Пригадайте або випишіть із довідникової літератури прислів'я, які за будовою є складносурядними реченнями. Виграє та команда, яка за визначений час добре якнайбільше прислів'їв.

80 Складіть і запишіть речення за поданими схемами.

1. [], і []. 2. Або [], або []. 3. [], і [], але []. 4. [], однак []. 5. Не тільки [], але й [].

81 Відновіть віршові рядки, з'єднавши речення першої й другої груп за допомогою найбільш відповідних сурядних сполучників. Зверніть увагу на римування та ритм. Утворені речення запишіть.

I. 1. Ще бурчить громовиця. 2. Дощ одхлюпався по асфальту, змив гарячого дня сліди. 3. День струменить з-за обрію на лан. 4. Ще лід блищить на заспаній ріці.

II. 1. Небесний косар входить сонцем у світлицю з-за розвітрених хмар. 2. Веселка грайливим сальто* перекинулася до води. 3. Промінчиків молочні зубенята розшукують довкіл густий туман. 4. Вдень на ледь проталеній дорозі уже смакують воду горобці (З тв. В. Буденного).

**Сальто* – акробатичний стрибок із перевертанням у повітрі через голову (вперед або назад).

82 I. Прочитайте деформований уривок із твору. Запишіть речення в такій послідовності, щоб утворився текст. Розставте пропущені розділові знаки.

У спекотну погоду оси провітрюють комірки-гнізда крилами наче вентилятором. Так-так, зі справжнісінького паперу. Іду я по горі й бачу: з-під каменя вилітають оси. Тільки для людей папір машина виготовляє а оса – сама, власними щелепами. Перекинув камінь а під ним осине гніздо і споруджене воно з паперу. У тих комірках живуть осині личинки, і дорослі оси їх доглядають, годують, чистять. Нагризе тирси змочить її клейкою слиною і ліпить комірки-гнізда (За В. Танасійчуком).

Осине гніздо

II. Знайдіть складносурядні речення, визначте їхню роль у мовленні.

83 Перебудуйте прості речення з однорідними присудками на складносурядні за зразком. Простежте, як змінюється стилістичне забарвлення висловленої думки. Чи рівнозначні перебудовані речення з погляду виразності?

ЗРАЗОК. *Пішов дощ і змусив дітей сховатися по хатах. – Пішов дощ, і діти змушені були сховатися по хатах.*

1. Налетів вітер і зірвав останнє листя з клена. 2. Затихає поволі місто і спалахує ліхтарями. 3. У саду цвіли прекрасні чайні троянди і радували серце маленької господині. 4. Друзі прийшли до Наталі на день народження і принесли в оселю багато квітів.

ВИСНОВКИ

1. Частини складносурядного речення обов'язково поєднуються сурядними сполучниками та інтонацією.
2. Частини складносурядного речення рівноправні між собою (від однієї частини до іншої не можна поставити питання).

§ 10. СМИСЛОВІ ЗВ'ЯЗКИ МІЖ ЧАСТИНАМИ СКЛАДНОСУРЯДНОГО РЕЧЕННЯ

Про єднальні, протиставні, зіставні, розділові смислові зв'язки між частинами складносурядного речення та про засоби їх вираження

84 Прочитайте речення. З'ясуйте, у якому реченні: а) події, про які йдеться в різних частинах, відбуваються одночасно; б) зміст першої частини протиставляється змістові другої частини; в) йдеться про дії, які повторюються, взаємно чергуючись. Зробіть висновок про смислові зв'язки між частинами складносурядних речень.

1. То вітерець дихне по ниві, то коник в житі засюрчить, то бджілка радісно з добутом, злетівши з квітки, задзижчить (*Л. Глібов*). 2. Коріння навчання гірке, зате плід його солодкий (*Нар. творчість*). 3. І гомоніла травами долина, і річка бистра поміж трав текла (*Г. Чубач*).

Смислові зв'язки

Між частинами складносурядного речення можуть бути такі смислові зв'язки: **єднальні, протиставні, зіставні, розділові.**

Типи зв'язків між частинами	Засоби вираження зв'язків	Значення	Приклади
Єднальні	єднальні сполучники; інтонація	дії, події або явища відбуваються одночасно або послідовно	<i>Згорнула тиша крила на зорі, і ранок вже перебирає струни (Г. Дудка)</i>
Протиставні	протиставні сполучники; інтонація	зміст однієї частини протиставляється змістові іншої	<i>Ще стояли сонячні дні, але роси довго не висихали (Б. Харчук)</i>
Зіставні	сполучник <i>а</i> ; інтонація	зіставлявані твердження розрізняються, розмежовуються	<i>Із гілочки зроста в пісках верба, а з пісні в світі виросло безсмертя (Є. Летюк)</i>

Розділові	розділові сполучники; інтонація	вказується на чергування дій, явищ або ж на їх несумісність, вза- ємне виключення	<i>То сонце усміхнеться нам крізь хмари, то дощик рясно землю полива (Г. Чубач)</i>
-----------	---------------------------------------	---	--

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Сполучник **а** є багатозначним. У складносурядних реченнях із сполучником **а** найчастіше виражаються зіставні відношення, рідше – протиставні. У другому випадку сполучник **а** можна замінити сполучником **але**.

ПОРІВНЯЙТЕ:

протиставні відношення

1. Уночі була гроза, **а** ранок видався ясний на диво (С. Васильченко).

зіставні відношення

2. Співають ідучи дівчата, **а** матері вечерять ждуть (Т. Шевченко).

Комбінація
зв'язків

У складносурядних реченнях, які складаються з трьох і більше частин, з'єднаних різними сурядними сполучниками, можуть комбінуватися різні смислові зв'язки. **НАПРИКЛАД:** Люди були вкрай потомлені, **але** марш продовжувався, **і** про відпочинок ніхто не заїкався (Г. Тютюнник). У цьому реченні між частинами комбінуються протиставний і єднальний смислові зв'язки. Схема речення:
[], але [], і [].

85 І. Прочитайте текст. Чи відчували ви тихий плін музики? Чи допомагає ця музика пізнати внутрішній світ дівчини? Як ви думаєте, які почуття переполюють героїню твору під час гри?

СОНЯЧНИЙ РАНОК

Вітальня була залита сонцем, і в ній плавали срібні порошини. Жовті плями витанцювали на зеленій підлозі, і від надміру світла все повітря в кімнаті стало прозоре й трепетне. Дівчина підійшла до фортепіано і обережно відчинила кришку. Загадкова посмішка засвітилася на її обличчі, а пальці спокійно пішли по клавішах. Дівчина грала, запліскавши очі, і, здається, бачила засипану круглими пухнастими голівками кульбаб галявину. Від річки здіймався теплий ранковий туманець, а верби закутались у найпрозорішу тканину. Здається, побачила вона, як через галявину пробігло веселе біле собача. За собачам їхав на велосипеді, уявлялося дівчині, хлопчак. Голова його була покрита золотим волоссям, а очі волошково сяяли. Хлопчак на велосипеді – сьогоднішній ранок.

П. Ренуар. Дві дівчини біля фортепіано

Дівчина посміхнулася своєму видиву і заграла тихше. Від тієї музики пробудився вітерець і пішов струшувати кульбаб'ячі голівки, і хлопчак на велосипеді, проїхавши через той парашутикопад, набрав його повну голову. Дівчина перестала грати. Вона слухала, як умирають у глибині дому відлунки її музики, і мала від того на серці святкове й урочисте почуття (За В. Шевчуком).

II. Знайдіть складносурядні речення, визначте смислові зв'язки між їхніми частинами. Простежте, як ці речення допомагають реалізувати авторський задум. Поясніть роль складносурядних речень у мовленні.

86 I. Спишіть складносурядні речення в такій послідовності: а) з єднальними смисловими зв'язками; б) з протиставними смисловими зв'язками; в) з розділовими смисловими зв'язками; г) із зіставними смисловими зв'язками. Підкресліть сполучники, визначте їхній вид за значенням.

1. Хліб і сіль для друга й брата, а для ката – грім (В. Коломієць). 2. Ніде ні травичка не колихнеться, ні пташка не пролетить (І. Нечуй-Левицький). 3. Загриміло, і полегло зітхнув степ, і радісно стало навкруги (О. Гончар). 4. Хуртовина гуде, замітає стежину людині, а людина **торує** свій слід, не зважає на сніг (А. Малишко). 5. Чи то настане нічка темна, чи то веселий день шумить (Л. Глібов). 6. В моїй душі мелодія осіння, та в ній я чую ноти весняні (В. Сосюра). 7. Все спить, однак вже я не сплю (М. Рильський). 8. Або печи пиріжки, або не прийдуть дружки (Нар. творчість). 9. Вона боялась осені холодної, а я боялась шуму й суєти (Л. Костенко). 10. **Палахкотять**, згорають дні, в заграві гаснуть до останку, але щоразу на світанку життя всміхається мені (Л. Петрова).

II. Доберіть якнайбільше синонімів до виділених слів. За потреби скористайтесь словником синонімів.

III. Обґрунтуйте вживання тире в першому реченні.

87 Складіть чотири пари простих речень так, щоб кожна з них можна було перебудувати на складносурядне речення. Перебудовані речення запишіть. Визначте смислові зв'язки між частинами та засоби їх вираження.

ЗРАЗОК. *Заросла стежина до хати. Місячної ночі не блисне світло у вікні.* – *Заросла стежина до хати, і місячної ночі не блисне світло у вікні.*

88 Прочитайте прислів'я. Поясніть їхнє значення. Які смислові відношення виражаються в кожному з них за допомогою сполучників *а, та*?

1. Корінь навчання гіркий, та плід його солодкий. 2. Цар не вогонь, та, ходячи біля його, опечешся. 3. Згода дім будує, а незгода руйнує. 4. Ластівка день починає, а соловей його кінчає. 5. Показує дорогу, а сам у болото лізе. 6. За морем тепліше, а дома миліше. 7. Без господаря двір плаче, а без господині – хата. 8. Бачить під лісом, та не бачить під носом. 9. Сонце блищить, а мороз тріщить (Нар. творчість).

89 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Установіть, які зв'язки в них визначальні, а які – другорядні.

1. Повіяв свіжий лагідний вітерець але червнєве опівденне сонце досить-таки припікало і учні охоче розташувались у затінку коло каменя (Б. Антоненко-Давидович). 2. І гадючаться землею тріщини-розколинки і

жовкне трава а полин стає каламутно-сірий (З. Тулуб). З. Туман почав розходитись і крізь його тонкий просинюватий серпанок виступили по горі бузкові вали і яблуні старі, похилені ще замолоду буйними вітрами з Дніпра, і вишневі чагарі з молодого пагіння а над кручею з червоною глиною цвіли терни (Г. Тютюнник).

II. Поділіть кожне речення на дві логічні частини за змістом, показавши межі такого поділу двома вертикальними рисками. Накресліть схеми речень.

ЗРАЗОК. *Веселий день давно вже одгорів, і даль доносить пісню журавлину, // а я їду у морі ліхтарів, закоханий в безсмертну Україну (В. Сосюра).* [], і [], а [].

90 I. Прочитайте подані фразеологізми. Поясніть їхнє значення. За потреби скористайтеся фразеологічним словником.

Ахіллесова п'ята, грати першу скрипку, наживати п'ятами, нитка Аріадни, альфа й омега, бути на сьомому небі, рукою подати, витрішки продавати, сім п'ятниць на тиждень, хоч греблю гати, як корова язиком злизала, відкласти в довгий ящик.

II. Складіть і запишіть із трьома фразеологізмами (на вибір) складносурядні речення. Визначте смислові зв'язки у складених реченнях.

91 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Складіть і запишіть кожен окремо чотири складносурядних речення з різними смисловими зв'язками між частинами. Обміняйтеся зошитами і перевірте один в одного правильність виконання завдання. Визначте смислові зв'язки між частинами складносурядних речень, складених вашим однокласником (однокласницею).

ВИСНОВКИ

1. Смислові зв'язки між частинами складносурядного речення визначаються сурядними сполучниками.
2. У складносурядному реченні, що має три і більше частин, можуть виражатися різні смислові відношення.

§ 11. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ МІЖ ЧАСТИНАМИ СКЛАДНОСУРЯДНОГО РЕЧЕННЯ

Про те, за яких умов між частинами складносурядного речення ставимо кому, крапку з комою і тире

ПРИГАДАЙТЕ! У яких випадках між однорідними членами речення ставимо кому?

Кома

Між частинами складносурядного речення можна поставити **кому, крапку з комою, тире**.

Здебільшого між частинами складносурядного речення ставимо **кому**. **НАПРИКЛАД:** *Нове століття вже на видноколі, і час новітню створює красу (Л. Костенко).*

Кому не ставимо між двома частинами складносурядного речення, з'єднаними одиничним сполучником *і(й), та* (в значенні *і*), *або, чи*, у таких випадках: